

ZAŁĄCZNIK NR 2
DO REGULAMINU OTK PTTK POLSKIE „NAJ” (OTK PLN)
LISTA DODATKOWA

Wykaz obiektów:

1. Alpine Coaster pod Szrenicą w Rodzinnym Parku Rozrywki „Esplanada” w Szklarskiej Porębie, ul. Wincentego Pstrowskiego 5a – zjeżdżalnia grawitacyjna z tzw. „karuzelą” na końcu trasy (najwyższy oraz jeden z najdłuższych i najciekawszych obiektów tego typu w Polsce); wys. 9 m, dł. ok. 500 m, prędkość zjazdu ok. 40 km/h, woj. dolnośląskie, pow. jeleniogórski.
2. Apteka Rektorska na Starym Mieście w Zamościu, Rynek Wielki 2 (najstarsza nieprzerwanie działająca do dziś apteka w Polsce); założona w 1609 r. przez Szymona Piechowicza – profesora Akademii Zamojskiej, woj. lubelskie.
3. Aquapark Wrocław z 2008 r. na osiedlu Huby, ul. Borowska 99 (najliczniej odwiedzany park wodny w Polsce – ponad 1,5 mln osób rocznie, co plasuje park na trzecim miejscu w Europie); kompleks basenów o różnej głębokości i temperaturze wody, baseny rekreacyjne kryte i zewnętrzne, basen sportowy, saunarium oraz klub fitness i siłownia, pow. 3.558,8 m².
4. Arboretum w Lipnie, oddział 154 g leśnictwa Goszczyce, w Nadleśnictwie Tułowice – ogród dendrologiczny założony w 1783 r. przez Jana Nepomucena Karola Praszma, właściciela dóbr niemodlińskich (najstarsze arboretum w Polsce), pow. 4,18 ha; wchodzi w skład zespołu przyrodniczo-krajobrazowego „Lipno”, utworzonego w 1998 r., w celu ochrony i udostępnienia dla celów rekreacyjno-poznawczych obszarów ekosystemów leśno-stawowych dawnego parku krajobrazowego, woj. opolskie, pow. opolski, gm. Niemodlin.
5. Bezpłatna Komunikacja Miejska w Żorach, z której od 2014 r. może skorzystać każdy – bez żadnych ograniczeń (bezpłatna, a więc najtańsza komunikacja miejska w Polsce), woj. śląskie.
6. Biblioteka:
  - a) Biblioteka Narodowa w Warszawie, na Polu Mokotowskim, w dzielnicy Ochota, al. Niepodległości 213 – biblioteka narodowa działająca w l. 1747-95 jako Biblioteka Załuskich, reaktywowana w 1928 r. gromadzi książki, periodyki, publikacje elektroniczne i audiowizualne wydawane na terenie Polski oraz polonika zagraniczne (największa biblioteka i jedna z najstarszych instytucji kultury w Polsce); główne archiwum piśmiennictwa narodowego i krajowy ośrodek informacji bibliograficznej o książce; zbiory wraz z dubletami: ponad 9,8 mln jednostek, w tym ok. 160 tys. woluminów druków wydanych przed 1801 r., ok. 20 tys. jednostek rękopiśmiennych z ok. 7 tys. rękopisów muzycznych, ok. 120 tys. druków muzycznych, a także 485 tys. rycin oraz fotografie i inne dokumenty ikonograficzne, ponad 120 tys. atlasów i map, ponad 2 mln jednostek dokumentów życia społecznego, ponad 2 mln książek i blisko 800 tys. woluminów czasopism z XIX-XXI w.,
  - b) Biblioteka Tschammera z XVIII w. [ob. część Muzeum Protestantyzmu – Biblioteka i Archiwum im. B.R. Tschammera] w Kościele Jezusowym w Cieszynie, Plac Kościelny 6 (najstarsza i największa zabytkowa biblioteka ewangelicka w Polsce), biblioteka powstała na podstawie zapisu testamentowego prawnika Bogumiła Rudolfa Tschammera i ob. należy do Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie; ponad 23 tys. tomów wartościowych książ, w tym niespełna 5 tys. cennych starodruków i 5 inkunabułów oraz 322 rękopisy biblioteczne, woj. śląskie,
- c) Stacja Kultura w Rumi, ul. Starowiejska 2 – filia Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Floriana Ceynowy w Rumi, proj. Jana Sikory, otwarta w 2014 r. w budynku dworca kolejowej stacji węzłowej w Rumi z 1958 r., leżącej na linii Gdańsk Główny – Stargard (najpiękniejsza biblioteka w Polsce; w prestiżowym amerykańskim konkursie Library Interior Design Awards została uznana za najpiękniejszą bibliotekę świata w kategorii „Single Space Design”); wypożyczalnia, stanowiska komputerowe na antresoli, kącik dla najmłodszych, sale konferencyjne oraz pracownie fotografii, malarstwa i rzeźby; obowiązkowy przystanek dla wszystkich amatorów książek i niebanalnych aranżacji wnętrz, woj. pomorskie, pow. wejherowski.
7. Bluszcz pospolity w Gorzowie Wielkopolskim, przy budynku u zbiegu ulic Stanisława Cichońskiego i Teatralnej – pomnik przyrody od 2005 r. (przez botaników uznawany jest za najgrubszy okaz tego gatunku w Polsce), pnącze ma obecnie 40 cm obw. i wspina się na wys. 5,5 m; roślina jest ozdobą miasta również zimą, ponieważ nie gubi liści i pozostaje zielona, woj. lubuskie.
8. Browar Lwówek w Lwówku Śląskim, ul. Romualda Traugutta 7 (najstarszy browar w Polsce); przywilej warzenia piwa otrzymał w 1209 r. od Henryka I Brodatego, ob. browar przemysłowy założył w 1861 r. Julius Hohberg, od 2009 r. właścicielem browaru są Browary Regionalne Jakubiak Sp. z o.o. – od 2013 r. podmiot holdingu BRJ; produkcja piwa 80 tys. hektolitrow; w podziemiach Muzeum Browarnictwa z ok. 400 eksponatami dokumentującymi historię browarnictwa na Dolnym Śląsku, woj. dolnośląskie.
9. Budowla militarna:
  - a) Bastion Król – jeden z bastionów Twierdzy Kostrzyn z ok. 1537 r. w Kostrzynie nad Odrą, ul. Chyżańska 48 (najstarszy obiekt tego typu w Polsce i w Europie); obiekt usytuowany w eksponowanym zachodnim narożu twierdzy, kontrolujący most przez Odrę, z labiryntem kazamat oraz charakterystyczną budowlą na tarasie – nadszańcem (dodatkową podwyższoną baterią, niegdyś zwieńczoną masywnymi murywanymi przedpiersiami), wielokrotnie przebudowywany, ostatnio w 2. poł. XIX w., woj. lubuskie, pow. gorzowski,
  - b) cytadela Twierdzy Modlin z l. 1832-38 na Mazowszu u zbiegu Wisły i Narwi w Nowym Dworze Mazowieckim, w dzielnicy Modlin-Twierdza (najdłuższa budowla w Polsce i w Europie, druga pod względem długości na świecie); budynek na planie sześcioboku, dł. 2.250 m, pow. użytkowa ponad 50 tys. m², kubatura 560 tys. m³; woj. mazowieckie, pow. nowodworski,
  - c) Międzyrzecki Rejon Umocniony, MRU – system umocnień stworzony przez Niemców w l. 1934-44 dla ochrony wschodniej granicy III Rzeszy [Bramy Lubuskiej i przedmościa odrzańskiego] (największe podziemia fortyfikacyjne w Polsce i jedno z największych w Europie i na świecie); łączną dł. podziemnych korytarzy szacuje się na ok. 30-35 km (do zaliczenia na odznakę należy zwiedzić Muzeum Fortyfikacji i Nietoperzy w Pniewie, pow. międzyrzecki, gm. Międzyrzecz lub alternatywnie pld. cz. podziemi odcinka

centralnego MRU, tzw. „Pętlę Borysińską” w pobliżu Boryszyna, pow. świebodziński, gm. Lubrza), woj. lubuskie.

10. Budowla sakralna:

- a) archikolegiata NMP Królowej i św. Aleksego (archikolegiata łęczycka) z XII w. w Tumie k/Łęczyca (jedyna archikolegiata w Polsce), woj. łódzkie, pow. łęczycki, gm. Góra Świętej Małgorzaty, Tum 8,
- b) bazylika archikatedralna św. Jana Chrzciciela z 1390 r. na Starym Mieście w Warszawie, ul. Świętojańska 8 (jedno z najważniejszych miejsc kultury i tradycji narodowej Polski), od 1960 r. bazylika mniejsza; miejsce kazań ks. Piotra Skargi, zaprzysiężenia *pactów conventów* przez króla Polski Władysława IV Wazę oraz Konstytucji 3 maja; miejsce spoczynku m.in. książąt mazowieckich, króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego, prezydentów Polski Gabriela Narutowicza i Ignacego Mościckiego, pianisty i kompozytora oraz premiera rządu II RP Ignacego Jana Paderewskiego, wodza naczelnego gen. Kazimierza Sosnkowskiego, pisarza i noblisty Henryka Sienkiewicza, arcybiskupów warszawskich, prymasów Królestwa Polskiego Szczepana Hołowczyca i Wojciecha Skarszewskiego oraz kardynałów Augusta Hlonda, Stefana Wyszyńskiego i Józefa Glempa – prymasów Polski,
- c) bazylika archikatedralna św. Stanisława i św. Wacława z 1364 r. na Wawelu w Krakowie – bazylika trójnawowa z transeptem, ambitem i trzema wieżami, otoczona wieńcem kaplic, wielokrotnie przebudowywana, od XVIII w. bazylika mniejsza (najstarsza bazylika mniejsza w Polsce i jedna z najstarszych w Europie i na świecie); miejsce koronacji i spoczynku królów Polski, miejsce pochówku biskupów krakowskich, członków rodzin królewskich, przywódców politycznych, wodzów i wieszczów narodowych, m.in. królów: Zygmunta I Starego, Zygmunta II Augusta, Stefana Batorego, Zygmunta III Wazy, Władysława IV Wazy, Jana II Kazimierza Wazy, Michała Korybuta Wiśniowieckiego, Jana III Sobieskiego i królowej Marii Kazimiery d'Arquien oraz księcia Józefa Poniatowskiego, Tadeusza Kościuszki, gen. Władysława Sikorskiego, marsz. Józefa Piłsudskiego, poetów: Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego, a także pary prezydenckiej Lecha i Marii Kaczyńskich; w transepcie konfesja św. Stanisława z l. 1626-29,
- d) bazylika katedralna Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja z XII w. w Łowiczu, przy Starym Rynku, zw. „Mazowieckim Wawelem”, od 1992 r. bazylika mniejsza (największa nekropolia arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski w Polsce), miejsce wiecznego spoczynku 12. prymasów Polski; ponieważ prymasi Polski z tytułu pełnionych przez siebie urzędów kościelnych byli jednocześnie interreksami Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, od 1572 r. w czasach bezkrólewia, kościół pełnił tymczasową funkcję najważniejszej świątyni Rzeczypospolitej; w 2012 r. obiekt wpisany na listę pomników historii, woj. łódzkie,
- e) bazylika kolegiacka św. Apostołów Piotra i Pawła z l. 1120-40 w Kruszwicy, ul. Kolegiacka 26 – orientowana, trójnawowa bazylika filarowa z transeptem i pięcioma absydami z granitu i piaskowca oraz ceglana wieżą (najstarsza kolegiata w Polsce), w XII w. katedra, od 1970 r. bazylika mniejsza; jeden z

najlepiej zachowanych zabytków architektury romańskiej w Polsce (prawie nienaruszona bryła i układ przestrzenny, poza przebudowaną w XVI w. fasadą zachodnią), woj. kujawsko-pomorskie, pow. inowrocławski,

- f) bazylika kolegiacka Wniebowzięcia NMP w Kaliszu, pl. Św. Józefa 7 – kościół farny wzniesiony w 1353 r. z fundacji abp Jarosława Bogorii, od 1359 r. kolegiata, od 1978 r. bazylika mniejsza, narodowe sanktuarium św. Józefa z Nazaretu z obrazem *Świętej Rodziny* z 2. poł. XVII w. o wym. 1,5 × 2,5 m (najstarsze sanktuarium św. Józefa w Polsce, w Europie i na świecie), według tradycji początki sanktuarium św. Józefa sięgają 1670 r., kiedy za przyczyną św. Józefa został uzdrowiony mieszkaniec wsi Szulec, który w ramach wdzięczności ufundował obraz *Świętej Rodziny* i umieścił go w kolegiacie, w podarowanym przez siebie ołtarzu; obiekt wpisany do rejestru zabytków w 1965 r., woj. wielkopolskie,
- g) bazylika pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Filipa Neri, fund. Adama Konarzewskiego z l. 1675-98 w zespole klasztornym filipinów na Świętej Górze w Głogówku k/Gostynia – budowla sakralna proj. Baltazara Longheny, wzorowana na weneckiej bazylice Santa Maria della Salute, z kopułą proj. Pompea Ferrariego z l. 1726-28 o śred. 17 m i wys. 50 m, zwieńczona latarnią o wys. 10 m, od 1971 r. bazylika mniejsza (najwyższa kopuła na ziemiach polskich i największa kopuła budowli sakralnej w Polsce), woj. wielkopolskie, pow. gostyński, gm. Piaski, sołectwo Drzęczewo Drugie,
- h) cerkiew drewniana (ex aequo); do zaliczenia na odznakę należy wybrać jeden dowolny obiekt:
  - o cerkiew Narodzenia Najświętszej Marii Panny z 1586 r. w Gorajcu, nad potokiem Gnojnik, na podkarpackim Szlaku Architektury Drewnianej (najstarsza zachowana drewniana cerkiew w Polsce), wielokrotnie przebudowywana i remontowana, od 1947 r. wykorzystywana jako kaplica filialna parafii św. Wojciecha w Cieszanowie, woj. podkarpackie, pow. lubaczowski, gm. Cieszanów,
  - o cerkiew św. Paraskewy z końca XVI w. w Radrużu, nad potokiem Radrużka, na podkarpackim Szlaku Architektury Drewnianej – oddział Muzeum Kresów w Lubaczowie (najstarsza i najlepiej zachowana, czynna cerkiew udostępniona do zwiedzania w Polsce), w 2013 r. wraz z innymi drewnianymi cerkiewiami w Polsce i na Ukrainie wpisana na listę światowego dziedzictwa UNESCO, nr ref. 1424, a w 2017 r. na listę pomników historii; jedyny obiekt tego typu w Polsce znajdujący się na prestiżowej, międzynarodowej liście World Monuments Fund (WMF), woj. podkarpackie, pow. lubaczowski, gm. Horyniec-Zdrój,
- i) cerkiew św. Paraskewy z 2. poł. XVII w. w Kwiatoniu, w Beskidzie Niskim, na Szlaku Architektury Drewnianej w Małopolsce – d. łemkowska cerkiew greckokatolicka, ob. kościół filialny parafii rzymskokatolickiej w Uściu Gorlickim (najlepiej zachowana cerkiew łemkowska w Polsce z najstarszą pewnie datowaną na 1743 r. wieżą cerkiewną w Polsce), w 2013 r. wraz z innymi drewnianymi cerkiewiami w Polsce i na Ukrainie wpisana na listę światowego dziedzictwa UNESCO, nr ref. 1424, woj. małopolskie, pow. gorlicki, gm. Uście Gorlickie,

- j) cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny z 1875 r. w Hrubieszowie, ul. 3 Maja – prawosławna cerkiew parafialna, budowla jednonawowa, w stylu bizantyjsko-rosyjskim; jedyna 13-kopułowa cerkiew prawosławna w Polsce i jedna z dwóch budowli tego typu na świecie (obiekt sakralny z największą liczbą kopuł w Polsce); rozmieszczenie kopuł: 1 nad prezbiterium, 5 nad nawą, po 3 nad bocznymi przybudówkami tworzącymi ramiona krzyża oraz najmniejsza kopułka w zwieńczeniu dachu namiotowego na dzwonnicy cerkiewnej, woj. lubelskie,
- k) ewangelicki kościół Marii Panny [Kościół Mariacki] parafii ewangelicko-awgusbsurskiej z 2. poł. XII w. na Placu Mariackim w Legnicy (najstarsza i jedna z największych świątyń luterańskich w Polsce); ob. budowla halowa, trójnawowa z l. 1362-86; dł. 50,5 m, w tym prezbiterium 10,2 m, szer. 20 m, wys. wież 62 m. woj. dolnośląskie,
- l) kaplica czaszek w Czeremnej, dzielnicy Kudowy-Zdroju, w dolinie rzeki Czernicy, ul. Tadeusza Kościuszki 42 – kaplica ossuarium z l. 1776-1804, proj. ks. Václava Tomáška (najbardziej makabryczne miejsce w Polsce); ściany i sklepienie wnętrza kaplicy pokrywa ok. 3 tys. ciasno ułożonych czaszek i kości ludzkich, ofiar wojen oraz epidemii, dalsze ok. 20-30 tys. szczątków leży w krypcie pod kaplicą; przed wejściem pomnik z napisem w języku niemieckim, czeskim i polskim: „*Ofiarom wojen ku upamiętnieniu, a żywym ku przestrodze 1914*”, woj. dolnośląskie, pow. kłodzki,
- m) kaplica św. Jadwigi z l. 1268-69 w bazylice św. Jadwigi i św. Bartłomieja Apostoła w zespole klasztornym (siedziba pierwszego w Polsce zakonu żeńskiego) fund. księcia wrocławskiego Henryka I Brodatego z l. 1203-40 w Trzebnicy, ul. Jana Pawła II 3 (najstarszy obiekt w stylu gotyckim w Polsce, uznawany za najwybitniejszą budowlę XIII-w. Polski); wewnątrz barokowy sarkofag św. Jadwigi Śląskiej, woj. dolnośląskie,
- n) kaplica św. Mikołaja i św. Wacława [potocz. zw. rotundą św. Mikołaja] na Górze Zamkowej w Cieszynie, ul. Zamkowa 3B – romańska rotunda z XI lub XII w., pełniąca funkcję kościoła grodowego, a później kaplicy zamkowej; zbudowana z płaskich ciosów wapiennych, na planie koła z podkowiastą apsydą (jedna z najstarszych i najlepiej zachowana rotunda w Polsce; jedyna na ziemiach polskich rotunda jednoapsydowa zachowana łącznie ze sklepieniem nawy); śred. nawy 9,3 m, gł. absydy 1,5 m, wys. całkowita ok. 15 m, wys. nawy 13 m, wys. apsydy 6,8 m, woj. śląskie,
- o) kolegiata Najświętszej Maryi Panny Królowej Świata w pld.-wsch. narożniku Rynku Staromiejskiego w Stargardzie, ul. Mariacka 1 – budowla z XIII/XIV w., dł. 79,5 m, szer. 37,8 m, wys. 83,5 m, wys. nawy 32,5 m, (najwyższy sklepiony kościół w Polsce i jedna z najznakomitszych gotyckich świątyń obszaru nadbałtyckiego), woj. zachodniopomorskie,
- p) kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych z l. 1456-57 w Sierotach, ul. Kościelna 19, na Szlaku Architektury Drewnianej województwa śląskiego (najstarszy zachowany obiekt gotyku drewnianego w Polsce), woj. śląskie, pow. gliwicki, gm. Wielowieś,
- q) kościół pw. Wszystkich Świętych z 1464 r. fund. Marcina Iwonickiego w Iwonicy, ul. Długa 6 (największa budowla sakralna gotyku drewnianego w Polsce), w 1. poł. XVII w. dobudowano murowaną zakrystię i izbicową wieżę, w l. 1884-95 świątynię rozbudowano, m.in. dodając trzy kaplice, pow. użytkowa ok. 510 m², dł. 41 m, szer. nawy głównej 11 m, szer. prezbiterium 8 m, wys. nawy głównej 8,5 m, wys. wieży 30 m; nawa główna przedłużona przedsiönkiem z bocznymi wejściami o wym. 11 × 7 m i poszerzona dwoma bocznymi kaplicami w formie pseudotranseptu o wym. 7 × 6 m oraz trzecią boczną kaplicą przyległą do prezbiterium o wym. 9 × 5 m, woj. podkarpackie, pow. krośnieński, gm. Iwonicz-Zdrój,
- r) kościół św. Jana Jerozolimskiego za murami z 1187 r. na Komandorii w Poznaniu, w pobliżu Ronda Śródka, ul. Świętojańska 1 (najstarsza ceglana budowla sakralna w Polsce), dwunawowa budowla romańska, wielokrotnie przebudowywana i rozbudowywana; w 1170 r. książę wielkopolski Mieszko III Stary i biskup poznański Radwan założyli tu hospicjum [przytułek] dla wędrowców i pątników, które w 1187 r. zostało nadane joannitom, do 1832 r. świątynia pod opieką kawalerów maltańskich, ob. kościół parafialny,
- s) kościół św. Maksymiliana Marii Kolbego z 1881 r. [do 1945 r. ewangelicki], na miejscu legendarnego kościoła postawionego przez gdańszczan w ciągu 24 godzin w 1741 r. oraz replika kościoła luterańskiego w Skaryszewach, ul. Szkolna 5 (najszybciej wybudowany kościół w Polsce i na świecie); w ciągu 24 godzin, z 14 na 15 września 1741 r. rozebrano stary zbór i wybudowano nowy z tzw. „muru pruskiego”, który wykańczano i wyposażano przez kilka tygodni; 14 września 2013 r., dokładnie po 272 latach, udało się powtórzyć ten wyczyn, kończąc pracę o 12 minut wcześniej i tym samym pobić rekord Guinnessa, woj. pomorskie, pow. starogardzki,
- t) kościół św. Michała Archanioła z 2. poł. XV w. w Dębnie, ul. Kościelna 42 (jeden z najlepiej zachowanych gotyckich drewnianych kościołów w Polsce z polichromią patronową z ok. 1500 r., wykonaną na drewnie w 33 kolorach, zawierającą 77 motywów w 12 układach, najstarszą w całości zachowaną w Polsce i w Europie), woj. małopolskie, pow. nowotarski, gm. Nowy Targ,
- u) kościół Wniebowzięcia NMP i bł. ks. Stefana W. Frelichowskiego z XIII-XIV w. na Starym Mieście w Toruniu, ul. Panny Marii 2 (najsmuklejszy kościół w Polsce), trójnawowa hala świątyni o dł. 66 m, szer. 25 m, w tym szer. nawy głównej ok. 11 m, szer. naw bocznych ok. 6,5 m i wys. 26,75 m; przy tak niewielkiej szerokości naw, ich stosunkowo duża wysokość czyni z kościoła budowlę o największej w Polsce smukłości,
- v) rotunda św. Prokopa z pocz. XIII w. w Muzeum Romańskiego Ośrodka Kultury Ottona i Bolesława w Strzelnie na Kujawach, pl. Św. Wojciecha 1 (największa romańska świątynia zbudowana na planie koła w Polsce); zapis w kronikach Jana Długosza podaje jako dzień konsekracji świątyni 16 marca 1133 r., jednakże ostatnie badania archiwalne wskazują czas ukończenia budowli w 2. 10-leciu XIII w., woj. kujawsko-pomorskie, pow. mogileński,
- w) Sanktuarium Krzyża Świętego w opactwie cystersów z XIII w. w Mogile [ob. osiedle w dzielnicy Nowa Huta w Krakowie], ul. Klasztorna 11 (najstarszy ośrodek kultu Pana Jezusa Ukrzyżowanego w Polsce); kult wizerunku Jezusa na krzyżu sięga najpewniej czasów króla Kazimierza III Wielkiego,

- x) Sanktuarium Matki Bożej Przyczyny Naszej Radości „Maria Śnieżna” w Górze Iglicznej – sanktuarium maryjne w górskim kościółku z 1782 r., pod szczytem Iglicznej [845 m n.p.m.], w Masywie Śnieżnika, na terenie Śnieżnickiego Parku Krajobrazowego w Sudetach Wschodnich (najwyżej położone sanktuarium w Polsce), woj. dolnośląskie, pow. kłodzki, gm. Bystrzyca Kłodzka, sołectwo Wilkanów, Góra Igliczna 1,
- y) sobór Świętej Trójcy w Hajnówce, ul. ks. Antoniego Dziewiatowskiego 15 – prawosławna cerkiew parafialna, należy do dekanatu Hajnówka diecezji warszawsko-bielskiej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (największy prawosławny sobór i jeden z najciekawszych przykładów współczesnej architektury w Polsce), dwupoziomowa budowla z l. 1981-83, proj. prof. Aleksandra Grygorowicza, pow. ok. 1.000 m², dł. 35 m, szer. 25 m, wys. 50 m, poj. ok. 5.000 osób, 7 ołtarzy, woj. podlaskie,
- z) zespół klasztorny opactwa cysterskiego z 2 poł. XII w., fund. Kazimierza II Sprawiedliwego w Podklasztorzu [ob. dzielnica Sulejowa], ul. Opacka 13 – zabytek architektury romańskiej z zachowanym kościołem św. Tomasza Kantuarijskiego z 1232 r. oraz skrzydłem wschodnim klasztoru, w tym późnoromańskim kapitularem z XIII w. i gotyckim krużgankiem z XV w. [ob. muzeum]; skrzydło południowe z XVI w. [d. mieściło refektarz, mieszkanie opata i cele zakonników] w ruinie (najlepiej zachowane cysterskie opactwo warowne w Polsce), woj. łódzkie, pow. piotrkowski, gm. Sulejów.

11. Budynek:

- a) Budynek d. redakcji „Kuriera Polskiego” [ob. Helsińska Fundacja Praw Człowieka] w Śródmieściu Warszawy, ul. Zgoda 11 (miejsce ustanowienia w 1968 r. Orderu Uśmiechu – najświetniejszego z odznaczeń, jedynego w swoim rodzaju i najważniejszego na świecie odznaczenia przyznawanego dorosłym przez dzieci); od 1978 r. Order Uśmiechu jest odznaczeniem międzynarodowym nadawanym za działania przynoszące dzieciom radość; tablica pamiątkowa z 1998 r. ufundowana przez Międzynarodową Kapitułę Orderu Uśmiechu w 30. rocznicę ustanowienia tego odznaczenia,
- b) budynek PAST [od pierwszych liter nazwy drugiego właściciela, Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej, potocz. zwany „PAST-ą”] z l. 1906-08 w Śródmieściu Warszawy, ul. Zielna 39 (najstarszy wieżowiec w Polsce, ówczesnie najwyższy budynek mieszkalny i jedna z pierwszych tego typu konstrukcji żelbetowych w Europie i w całym Imperium Rosyjskim, ob. siedziba Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej); proj. Bronisław Brochwicz-Rogoyski, zbudowany dla szwedzkiego Towarzystwa Akcyjnego Telefonów „Cedergren”, wys. 51,5 m, 11 kondygnacji,
- c) Dom Angielski z 1570 r. w Gdańsku, ul. Chlebnicka 16 – kamienica proj. Hansa Kramera zbudowana dla Dircka Lylge'a (największa renesansowa kamienica w Polsce), 8 kondygnacji, wys. 30 m, szer. 15,5 m, ob. Dom Studenta oraz Wydział Grafiki Akademii Sztuk Pięknych w Gdańsku,
- d) dom nr 134 z 2 poł. XV w. we wsi Giebułtów na Pogórzu Izerskim – dom przysłupowy [dom łużycki], potocz. zw. „Tetzelhaus” (najstarszy obiekt tego typu w Polsce), woj. dolnośląskie, pow. lwówecki, gm. Mirsk,

- e) dom przy kościele św. Ducha na Nowym Mieście w Śródmieściu Warszawy, ul. Długa 1 (najmniejszy budynek w Polsce i najmniejsza nieruchomość hipoteczna w Warszawie); posiada swój adres, posiada własną hipotekę, a więc w świetle wszelkich ustaw jest samodzielny budynkiem. To nic, że jedną ścianą „przykleił” się do sporo większego kościoła oo. paulinów, ale ma swoje wejście, ma swoje przeznaczenie. W budynku mieści się kiosk „Ruchu” i kontynuuje on jeszcze XIX-w. tradycje tegoż miejsca. W pocz. XIX w. stał tu drewniany baraczek i pełnił funkcję lokalnego kramiku. W 1843 r., za sprawą kupca tabacznego Karola Banascha, drewnianą konstrukcję rozebrano i postawiono domek murowany,
- f) kamieniczka z pocz. XIV w. przy ul. Świętego Krzyża nr 23 na Starym Mieście w Krakowie, ob. plebania kościoła parafialnego pw. Świętego Krzyża (najstarszy zachowany budynek mieszkalny w Polsce); gotycki dom mieszkalny, o grubych ścianach z dzikiego kamienia i cegły oraz wąskich oknach ułatwiających obronę pierwotnie stał przy murach miejskich,
- g) Krzywy Domek z 2004 r. w Sopocie, ul. Bohaterów Monte Cassino 53 – cz. Centrum Handlowego „Rezydent” (najbardziej krzywy budynek w Polsce), obiekt proj. architektów Szotyńskich i Leszka Zaleskiego, którego inspiracją były rysunki Jana Marcina Szancera i Pera Dahlberga; 5 kondygnacji, pow. użytkowa 1.592 m², woj. pomorskie,
- h) Mezonetowiec [galeriowiec] z l. 1958-60 na Przedmieściu Świdnickim we Wrocławiu, ul. Hugona Kołłątaja 9-12 – budynek mieszkalno-usługowy z mieszkaniem dwupoziomymi (najstarszy obiekt tego typu w Polsce), proj. Jadwigi Grabowskiej-Hawrylak, Edmunda Frąckiewicza oraz Igora i Marii Tawryczewskich, 8 kondygnacji, 56 dwupoziomych mieszkań, każde o pow. 68,55 m²,
- i) Posejdon Center z l. 2016-19 w Szczecinie, al. Niepodległości 60 – d. budynek UFA Pałac z 1929 r., w 1944 r. zniszczony, w 1951 r. odbudowany jako Powszechny Dom Towarowy „Posejdon”, w 1993 r. przekształcony w DT „Centrum”, w 2009 r. zamknięty (budynek uznawany za jeden z najbardziej proekologicznych obiektów z największą zewnętrzną „żywą” ścianą w Polsce), kubatura 166,83 tys. m³, wys. 35 m, 11 kondygnacji nadziemnych i 2 podziemne, pow. użytkowa 49,17 tys. m², pow. biurowa 19,77 tys. m², pow. handlowo-usługowa 3,03 tys. m², 250 pokoi hotelowych, 300 miejsc parkingowych dla samochodów oraz 100 miejsc dla rowerów; pow. zielonej ściany 150 m², ok. 6,5 tys. roślin zasadzonych w specjalnych kieszonkach, w tym gat. zimozielone: runianki japońskie, barwinki, czyścice wełniste, floksy, paprocie, bergenie, turzyce, liriopie; gat. cz. zimozielone: kosmatki, bodziszki oraz gat. kwitnące: dzwonki, żurawki, iglice i jasnoty,
- j) Przyczółek Grochowski [potocz. Pekin] z l. 1969-74 w Warszawie, w dzielnicy Praga-Południe, na osiedlu Przyczółek Grochowski, w kwartale ulic Ostrzyckiej, Motorowej, Franciszka Żymirskiego, Kwarcianej i Braclawskiej (najdłuższy budynek mieszkalny w Polsce), proj. Oskara Hansena i Zofii Garlińskiej-Hansen, dł. ok. 1,5 km; ciąg 22 bloków z własnymi adresami o wys. 3-7 pięter, załamanych 9 razy pod kątem 90°, 1.800 mieszkań o łącznej pow. 85 tys. m²,

- k) Sky Tower z l. 2007-12 we Wrocławiu, w d. dzielnicy Krzyki, na Osiedlu Południe, ul. Powstańców Śląskich 95 (najwyższy budynek mieszkalny, najwyższy budynek w kategoriach „wysokość do dachu” i „wysokość do najwyższej położonego piętra” oraz najwyżej położony punkt widokowy na budowli w Polsce), wzniesiony na miejscu rozebranego Poltegoru, kubatura 788 tys. m³; wys. całkowita 212 m (z anteną ok. 215 m), wys. do dachu 205,82 m, 53 kondygnacje, w tym 51 nadziemnych i 2 podziemne, pow. całkowita 170 tys. m², pow. użytkowa 122 tys. m², pow. biurowa 28,5 tys. m², pow. handlowo-usługowa 25,5 tys. m², 1.500 miejsc parkingowych, 230 apartamentów; oszklony punkt widokowy na 49 piętrze,
- l) Warsaw Spire z l. 2011-16 – kompleks budynków biurowych na Woli w Warszawie, pl. Europejski 1, 2 i 6 (najwyższy biurowiec w Polsce i jeden z najwyższych w Europie); wys. całkowita 220 m, wys. do dachu 180 m, 54 kondygnacje, w tym 49 nadziemnych i 5 podziemnych, pow. całkowita 104,3 tys. m², pow. biurowa 96 tys. m², pow. użytkowa 60 tys. m², 1.200 miejsc parkingowych; laureat nagrody dla najlepszej inwestycji biurowej (Best Office & Business Development) na prestiżowych targach nieruchomości MIPIM w Cannes na Lazurowym Wybrzeżu we Francji w 2017 r.,
- m) Złota 44 zw. „Szklanym Żaglem” z l. 2008-13 – wieżowiec w Śródmieściu Warszawy, ul. Złota 44 (najwyższy apartamentowiec w Polsce i w Unii Europejskiej), wzniesiony na miejscu rozebranego budynku City Center (pierwszej galerii handlowej w Warszawie po 1989 r.); proj. światowej sławy amerykańskiego architekta polskiego pochodzenia Daniela Libeskinda, kubatura 260 tys. m³; wys. całkowita 192 m, 54 kondygnacje, w tym 52 nadziemne i 2 podziemne, pow. użytkowa 72,5 tys. m², 287 unikalnych apartamentów o śred. pow. 120 m², wyposażonych w system HMS (automatyka domowa); pierwszy wieżowiec w Polsce, którego elementy fasady zostały poddane „Testowi Florydy” i przeszły go pozytywnie.
12. Bumerang w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, ul. Senacka 3 (najstarszy i największy bumerang w Polsce, w Europie i na świecie), znaleziony w 1985 r. w jaskini przełomu rzeki Białki w Obłazowej na pograniczu Spiszu i Podhala, w Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej w Karpatach; wykonany z ciosu mamuta, wiek 23 tys. lat p.n.e., dł. 71 cm, śred. ok. 5 cm, grub. 1,5 cm, masa ok. 800 g.
13. Centrum Edukacji Ekologicznej „Hydropolis” we Wrocławiu, ul. Na Grobli 17 – centrum wiedzy poświęcone wodzie, łączące walory edukacyjne z nowoczesną formą wystawienniczą (najstarszy i największy obiekt tego typu w Polsce, jeden z nielicznych w Europie i na świecie), obiekt otwarty w 2015 r. znajduje się w zabytkowym, podziemnym zbiorniku wody czystej z XIX w. o pow. 4.000 m²; zbiornik pełnił swą pierwotną funkcję do 2011 r., kiedy został wyłączony z użytku; 9 stref tematycznych, 3 sale kinowe prezentujące 6 filmów, ekran 360° o dł. 60 m, 6 mini gier, makiety wynalazków sprzed 2000 lat oraz największych statków na świecie, multimedialna makieta Nilu – najdłuższej rzeki na świecie, drukarka wodna o dł. 46,5 m, replika batyskafu „Trieste” – zdobywcy dna Rowu Mariańskiego w skali 1:1, najdokładniejsza na świecie kopia rzeźby Dawida dłuta Michała Anioła wykonana w akrylu w skali 1:2.
14. Centrum Nauki Kopernik z 2010 r. na Powiślu w Śródmieściu Warszawy, ul. Wybrzeże Kościuszkowskie 20 (największe centrum nauki w Polsce i jedno z większych w Europie); obiekt składa się z budynku o pow. ok. 15 tys. m², a w nim kilkaset interaktywnych stanowisk umieszczonych w sześciu galeriach: „Świat w ruchu”, „Człowiek i środowisko”, „Korzenie cywilizacji”, „Strefa światła”, „RE: generacja” i „Bzzz!” (specjalna galeria dla dzieci), wystawy czasowe, laboratoria i pracownie oraz centrum konferencyjne, a także Planetarium „Niebo Kopernika” dla 139 widzów z kopułą o śred. 16 m, Parku Odkrywców z urządzeniami do przeprowadzania eksperymentów pod gołym niebem, zewnętrznej galerii sztuki i amfiteatru.
15. Chrzcielnica romańska z XI w. w bazylice św. Marii Magdaleny i św. Stanisława z l. 1911-14 w Szczepanowie (najstarsza chrzcielnica w Polsce); kamienna chrzcielnica wykonana z piaskowca ciężkowickiego, pochodząca z pierwszego drewnianego kościoła wybudowanego przez rodziców św. Stanisława, w której mógł być ochrzczony, woj. małopolskie, pow. brzeski, gm. Brzesko.
16. Cmentarz:
- a) cmentarz dla zwierząt „Psi Los” w Koniku Nowym, ul. Podleśna – cmentarz założony w 1991 r. przez Witolda Wojdę (najstarszy i największy cmentarz dla zwierząt domowych w Polsce); cmentarz powstał z myślą o ludziach, którzy chcą w godny sposób pożegnać swoje zwierzęta, liczba pochówków ok. 6.500, woj. mazowieckie, pow. miński, gm. Halinów,
- b) cmentarz mennonicki z 1768 r. w Stogach na Żuławach Wiślanych (najstarszy i największy oraz jeden z najlepiej zachowanych cmentarzy mennonickich w Polsce, uważany za jeden z najpiękniejszych obiektów tego typu w Europie), pow. 2,6 ha, 6 kwater, 260 obramowań grobów pojedynczych i podwójnych, 78 stel i innych nagrobków z krzyżami, tablicami oraz tumb, woj. pomorskie, pow. malborski, gm. Malbork,
- c) cmentarz przy ul. Lipowej w Lublinie – właśc. zespół czterech cmentarzy, w skład którego wchodzi: cmentarz rzymskokatolicki z 1794 r., cmentarz ewangelicko-augsburski z ok. 1825 r., cmentarz prawosławny z ok. 1840 r. oraz cmentarz wojskowo-komunalny z 1915 r. z główną bramą wejściową od ul. Białej (najstarsza nekropolia wielowyznaniowa w Polsce), od 1985 r. nekropolia posiada status zabytku,
- d) stary cmentarz rzymskokatolicki pw. św. Stanisława Biskupa z 1782 r. w Ostrowie Wielkopolskim, położony pomiędzy ulicami Wrocławską, Fryderyka Chopina i Wysocką (najstarszy czynny cmentarz katolicki i jedna z najstarszych nekropolii w Polsce położonych z dala od kościoła, poza obrębem miasta), w latach zaborów jedyne legalne miejsce polskich manifestacji patriotycznych, pow. 1,256 ha, woj. wielkopolskie.
17. Depresja we wsi Marzęcino nad Kanalem Panieńskim na Żuławach Wiślanych (ob. najniżej położony udokumentowany punkt w Polsce); 2,07 m p.p.m. (wyniki pomiarów potwierdzone przez Główny Urząd Geodezji i Kartografii w 2014 r.), woj. pomorskie, pow. nowodworski, gm. Nowy Dwór Gdański.
18. Drzewo:
- a) dagleź zielona na stokach Klimczoka w Beskidzie Śląskim, w pobliżu „Chaty Na Groniu”, na terenie Nadleśnictwa Bielsko, w leśnictwie Biła, wiek

- ok. 115 lat, obw. 244 cm, śred. 78 cm, wys. ok. 57,3 m (najwyższy udokumentowany okaz tego gatunku i od 2017 r. najwyższe drzewo w Polsce), woj. śląskie, pow. bielski, gm. Wilkowice, wieś Meszna,
- b) dąb „Chrobry” w pobliżu rez. przyrody „Buczyna Szprotawska” w Borach Dolnośląskich, w okolicach Piotrowic, na terenie Nadleśnictwa Szprotawa, w leśnictwie Szprotawka – dąb szypułkowy, pomnik przyrody od 1966 r., wiek ok. 760 lat, obw. 1.004 cm, śred. 321 cm, wys. 26 m, rozpiętość korony ok. 16 m, objętość ok. 90 m³ (ob. najstarszy i największy dąb oraz najstarsze drzewo liściaste w Polsce), woj. lubuskie, pow. żagański, gm. Szprotawa,
- c) grusza domowa w Hajdukach Nyskich – pomnik przyrody od 2008 r., w ogrodzie posesji nr 38, wiek ok. 180 lat, obw. 323 cm, wys. 10 m (najstarsza i najgrubsza przedstawicielka tego gatunku oraz jedno z najstarszych drzew owocowych w Polsce), woj. opolskie, pow. nyski, gm. Nysa,
- d) jesion wyniosły – puszczański rekordzista na terenie Białowieskiego Parku Narodowego w Obrębie Orłówka, obw. 430 cm, śred. 137 cm, wys. 45,2 m (najwyższy jesion oraz najwyższe drzewo liściaste w Polsce i jedno z najwyższych w Europie), woj. podlaskie,
- e) kasztan jadalny w ogrodzie na terenie plebanii parafii pw. św. Mikołaja w Tarnowskich Górach, w dzielnicy Repty Śląskie, ul. Wincentego Witosa 120 – pomnik przyrody od 1960 r., wiek ok. 450 lat, obw. 8,44 m, śred. 267 cm, wys. 25 m (najstarszy i najgrubszy kasztan jadalny w Polsce oraz jeden z najstarszych w Europie Środkowej), woj. śląskie,
- f) klon polny [paklon] w zespole pałacowo-parkowym w Dobrzycy, ul. Pleszewska 5a (najstarszy okaz tego gatunku w Polsce), wiek 330 lat, obw. 479 cm, śred. 152 cm, wys. ok. 16 m, woj. wielkopolskie, pow. pleszewski,
- g) Krzywy Las w okolicach nowego osiedla w Nowym Czarnowie i Elektrowni Dolna Odra, na terenie Nadleśnictwa Gryfino – powierzchniowy pomnik przyrody od 2006 r., partia lasu z drzewami o łukowato wygiętych pniach (najdziwniejszy i najbardziej krzywy las w Polsce), zasadzony w I. 30. XX w. (prawdopodobnie w 1934 r.), ok. 100 zdeformowanych sosen zwyczajnych wygiętych pod kątem ok. 90° od ok. 20 cm nad ziemią do 3 m, wys. całkowita ok. 11-12 m, pow. ok. 1,7 ha; przez las przebiega czerwony szlak turystyczny ze Szczecina w dzielnicy Żydowce-Klucz do Mieszkowic, woj. zachodniopomorskie, pow. gryfiński, gm. Gryfino,
- h) labirynt grabowy z wieżą widokową w Ogrodach Hortulus Spectabilis w Dobrzycy, udostępnionych do zwiedzania w 2014 r. (największy labirynt grabowy w Polsce, w Europie i na świecie); labirynt proj. Piotr Bigońskiego powstał z 18 tys. sadzonek grabu, pow. ok. 1 ha, łączna dł. korytarzy 3.218 m, łączna dł. wszystkich ścian 6.539 m, ściany o wys. 2 m, labirynt ma jedno wejście i trzy wyjścia, do centralnego placu z wieżą prowadzą trzy drogi, na pewnych odcinkach pokrywające się ze sobą, o dł. odpowiednio: 396 m, 924 m i 1.003 m, wys. wieży widokowej 20 m, woj. zachodniopomorskie, pow. koszaliński, gm. Będzino, Dobrzyca 76,
- i) lipa drobnolistna na placu przed kościołem pw. Przemienienia Pańskiego w Cielętnikach, ul. Tadeusza Kościuszki 8 – pomnik przyrody od 1937 r., wiek ok. 550 lat, obw. 1.084 cm, śred. 343 cm, wys. 29,5 m (najstarsza, największa i najgrubsza lipa oraz najgrubsze drzewo w Polsce); w 2017 r. orkan Ksawery powalił lipę na ziemię, pozostał tylko niewielki kikut, woj. śląskie, pow. częstochowski, gm. Dąbrowa Zielona,
- j) mamutowiec olbrzymi [sekwojadendron] zasadzony w 1895 r. na terenie dawnego parku dworskiego z XVIII w. w Brwicach (największy, najgrubszy i najstarszy mamutowiec w Polsce), wiek ok. 120 lat, obw. 375 cm, wys. 27 m, woj. zachodniopomorskie, pow. gryfiński, gm. Chojna,
- k) najwyższe drzewo w Polsce (ex aequo); do zaliczenia na odznakę należy wybrać jeden dowolny obiekt:
- o świerk pospolity na terenie Białowieskiego Parku Narodowego w Obrębie Orłówka, obw. 323 cm, śred. 103 cm, wys. 51,8 m (najwyższe notowane drzewo w Polsce), woj. podlaskie,
  - o świerk pospolity w Rycerze Górnej, na terenie rez. przyrody „Śrubita” w Beskidzie Żywieckim, obw. 314 cm, śred. 100 m, wys. 51,8 m (najwyższe notowane drzewo w Polsce), woj. śląskie, pow. żywiecki, gm. Rajcza,
- l) najwyższe drzewo na terenie zurbanizowanym w Polsce (ex aequo); do zaliczenia na odznakę należy wybrać jeden dowolny obiekt:
- o jesion wyniosły w parku zamkowym w Suchej Beskidzkiej, obw. 421 cm, śred. 134 cm, wys. 40,0 m (najwyższe drzewo poza obszarami leśnymi w Polsce), woj. małopolskie, pow. suski,
  - o topola kanadyjska „Robusta” w Ogrodzie Botanicznym w Krakowie, obw. 327 cm, śred. 104 cm, wys. 40,0 m (najwyższe drzewo poza obszarami leśnymi w Polsce),
- m) platan „Olbrzym” w parku miejskim, nad rzeką Rurzycą w Chojnie, ul. Bałtycka 14 – platan klonolistny, pomnik przyrody od 2006 r., wiek ok. 300 lat, obw. 1.066 cm, śred. 339 cm, wys. 35 m, rozpiętość korony 38 m (najstarszy, najokazalszy i najgrubszy platan w Polsce; po spaleniu dębu „Napoleon” w 2010 r. i powaleniu lipy drobnolistnej z Cielętnik w 2017 r. ob. najgrubsze drzewo w Polsce), woj. zachodniopomorskie, pow. gryfiński,
- n) sosna „Rzepicha” na prawym brzegu Odry, niedaleko miejscowości Górki Małe, na terenie Nadleśnictwa Sulechów, w leśnictwie Nowy Świat, oddz. 284k – pomnik przyrody, obw. 568 cm, wys. 27 m (najgrubsza sosna zwyczajna w Polsce), woj. lubuskie, pow. zielonogórski, gm. Sulechów,
- o) sosna „Wszebora” w Mińsku Mazowieckim, ul. Stankowizna, przy szosie za mostem na rzece Srebrnej, na terenie Nadleśnictwa Mińsk, w leśnictwie Stankowizna, oddz. 145a – pomnik przyrody, wiek ok. 370 lat, obw. 375 cm, wys. 22 m (najstarsza sosna zwyczajna w Polsce); w 2012 r. powstała Ścieżka Przyrodniczo-Leśna „Najstarsza sosna w Polsce” o dł. 0,2 km, woj. mazowieckie,
- p) wiąz „Wiedźmin” zw. „Mieszkiem” w Komorowie, ul. Wiązowa 7 (d. ul. gen. Karola Świerczewskiego) – pomnikowy wiąz szypułkowy, pomnik przyrody od 1971 r., wiek ok. 460 lat, obw. 930 cm, śred. 296 cm, wys. ok. 35 m [do 2005 r. kiedy podczas wichury odłamał się najdłuższy konar], ob. wys. 18 m (najstarszy, najokazalszy i najgrubszy udokumentowany okaz tego gatunku w Polsce i w Europie), woj. lubuskie, pow. krośnieński, gm. Gubin.

19. Drzwi:
- Drzwi Gnieźnieńskie z 2. poł. XII w. osadzone w portalu wewnętrznym kruchty południowej bazyliki prymasowskiej Wniebowzięcia NMP i św. Wojciecha na Wzgórzu Lecha w Gnieźnie (najsłynniejsze i najstarsze wrota w Polsce); unikatowy zabytek romańskiej sztuki odlewniczej, wykonany za panowania księcia Mieszka III Starego; odlane z brązu metodą wosku traconego, oba skrzydła o różnej wielkości (lewe wys. 328 cm, szer. 84 cm i prawe, wys. 323 cm, szer. 83 cm), 18 kwater z płaskorzeźbami scen figuralnych z życia św. Wojciecha od narodzin do męczeńskiej śmierci, obramowanych bordiurą z ornamentem roślinnym oraz postaciami ludzi i zwierząt, kołatki w kształcie lwich głów umocowane na drzwiach odlano oddzielnie, woj. wielkopolskie,
  - drzwi w sanktuarium Matki Boskiej Nieustającej Pomocy z l. 1985-93 w Radzynie Podlaskim, ul. ks. kard. Stefana Wyszyńskiego 6 – stalowe wrota z 2010 r., ozdobione płaskorzeźbami z brązu krakowskiego artysty Władysława Dudka (największe i najcięższe drzwi do świątyni w Polsce), wys. 3,45 m, szer. 8 m, masa 5 t; na dwuskrzydłowych drzwiach i dwóch furtach bocznych znajdują się trzy sceny: „Zwiastowanie” (na furcie lewej), „Wniebowzięcie” (pośrodku) oraz „Ukoronowanie Najświętszej Maryi Panny” (na furcie prawej), woj. lubelskie.
20. Dworzec kolejowy:
- Dworzec Centralny im. Stanisława Moniuszki z 1975 r. w Śródmieściu Warszawy, al. Jerozolimskie 54 – główny dworzec kolejowy w Warszawie i centralny punkt warszawskiej linii średnicowej, położony nad tunelem średnicowym łączącym stację Warszawa Centralna ze stacjami Warszawa Wschodnia i Warszawa Zachodnia, połączony przejściami podziemnymi ze stacją Warszawa Śródmieście oraz końcową stacją Warszawskiej Kolei Dojazdowej – Warszawa Śródmieście WKD (największy dworzec kolejowy oraz największy i najbardziej wykorzystywany węzeł przesiadkowym w Polsce); proj. Arseniusza Romanowicza, kubatura 600 tys. m³, pow. ok. 90 tys. m², hala główna o dł. 120 m, szer. 84 m i wys. 20 m, 4 podziemne perony o dł. 400 m każdy, dziennie z dworca korzysta ok. 60 tys. osób, rocznie 24 mln, wg klasyfikacji PKP ma najwyższą kategorię – Premium,
  - dworzec kolejowy z 1862 r. w Aleksandrowie Kujawskim, ul. Wojska Polskiego (najcenniejszy obiekt zachowanej architektury dworcowej w Polsce oraz najdłuższy budynek dworcowy w Polsce i w Europie), woj. kujawsko-pomorskie,
  - dworzec kolejowy z 1899 r. na stacji Zakopane, na linii kolejowej Chabówka – Zakopane, ul. Chramcówki 35 (najwyżej położony dworzec kolejowy w Polsce – 835 m n.p.m.), woj. małopolskie, pow. tatrzański,
  - Łódź Fabryczna – czołowa stacja kolejowa [wyjazd możliwy tylko w jednym kierunku] z 1866 r. w Łodzi (jedna z najnowocześniejszych stacji kolejowych w Polsce z największym podziemnym dworcem kolejowym w Polsce i trzecim pod względem wielkości w Europie); w l. 2011-16 zamknięta, gruntownie przebudowana i zmodernizowana; konstrukcja trzypoziomowa z 24 schodami ruchomymi i 14 windami, płyta denna o pow. 65 tys. m², 4 perony, trzy o dł. 400 m, jeden o dł. 300 m i 8 torów na gł. 16,5 m.
21. Dzwon:
- dzwon kościelny z 1318 r. fund. o. Przedbora z Widawy pod Wrocławiem, na wieży bazyliki kolegiackiej św. Apostołów Piotra i Pawła w Strzegomiu, pl. Jana Pawła II 10 (najstarszy nadal pracujący dzwon w Polsce); śred. 120 cm, woj. dolnośląskie, pow. świdnicki,
  - dzwon „Maryja Bogurodzica” z 1999 r. na wieży bazyliki NMP Licheńskiej, na terenie sanktuarium Matki Bożej Bolesnej Królowej Polski w Licheniu Starym nad Jeziorem Licheńskim (największy współczesny dzwon w Polsce i trzeci pod względem wielkości w Europie); wys. 4,4 m, śred. 3,12 m, masa z jarzmem ok. 19 t, masa bez jarzma ok. 14,78 t, w tym serce 400 kg, ton uderzeniowy c°; bazylika wraz z dzwonem ma stanowić wotum Polaków za 2000 lat chrześcijaństwa, woj. wielkopolskie, pow. koniński, gm. Ślesin,
  - dzwon „Tuba Dei” [Trąba Boża] z 1500 r. autorstwa miejscowego ludwisarza Marcina Schmidta, na wieży bazyliki katedralnej św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu, ul. Żeglarska 16 (największy średniowieczny dzwon kołyszany w Polsce i jeden z największych w Europie Środkowej); wys. z koroną 2 m, śred. 2,27, masa: 7.238 kg, w tym serce 200 kg, ton uderzeniowy as°; miniatura dzwonu o masie 70 kg znajduje się w Domu Legend Toruńskich przy ul. Szerokiej 35,
  - dzwon zegarowy z 1368 r. autorstwa mistrza Swelbela, na wieży Starego Ratusza na Rynku we Wrocławiu (najstarszy dzwon zegarowy w Polsce); na dzwonie widnieje inskrypcja łacińska: *Anno Domini MCCCLXVIII En ego campana raro pronuncjo vana nocte dieque moraque pro roauture et hora* (pol. *Roku Pańskiego 1368. Spójrz, ja dzwon rzadko odzywam się na próżno. W noc i za dnia ogłaszam czas i godzinę*),
  - dzwon zegarowy z 1567 r. na wieży katedry św. Stanisława i św. Wacława w Świdnicy, pl. Jana Pawła II 2-3 (najwyżej zawieszony dzwon w Polsce); na wieży o wys. 103 m, 75 m n.p.t., masa 1,8 t; dzwon nie posiada serca i uderzany jest z boku przez młot sprzężony z mechanizmem zegarowym stalową liną, woj. dolnośląskie,
  - dzwon „Zygmunt” z 1520 r., fund. króla Zygmunta I Starego, autorstwa niemieckiego ludwisarza Hansa Bahama, na Wieży Zygmuntońskiej, w bazylice archikatedralnej św. Stanisława i św. Wacława na Wawelu w Krakowie (najsłynniejszy i największy zabytkowy dzwon w Polsce oraz jeden z największych w Europie); wys. z koroną 2,41 m, śred. 2,42 m, obj. 1,2 m³, masa 12.600 kg, w tym serce 365 kg, ton uderzeniowy g°.
22. Elektrownia:
- Elektrownia Wiatrowa Margonin z 2010 r. w Margoninie – elektrownia wiatrowa składająca się z 60 turbin typu Gamesa G90 o łącznej mocy 120 MW, co pozwala zaspokoić potrzeby energetyczne 90 tys. gospodarstw domowych (największa farma wiatrowa w Polsce i jedna z największych w Europie); wys. słupa 100 m, rozpiętość łopat śmigła 90 m, woj. wielkopolskie, pow. chodzieski,

- b) Elektrownia Wiatrowa Nowy Tomyśl z 2012 r. – elektrownia wiatrowa zlokalizowana w okolicy miejscowości Paproć składająca się z 2 wiatraków wyposażonych w generator Fuhrländer FL-2500 o mocy nominalnej 2,5 MW i wys. 210 m każdy (najwyższe tego typu konstrukcje w Polsce i jedne z najwyższych w Europie i na świecie), wys. masztu (kratownica) 160 m, rozpiętość łopat śmigła 100 m, woj. wielkopolskie, pow. nowotomyski, gm. Nowy Tomyśl,
- c) Elektrownia Wodna Leśna na rzece Kwisa w Leśnej na Pogórzu Izerskim w Sudetach (najstarsza działająca do dziś elektrownia wodna w Polsce); otwarta w 1907 r., proj. dr inż. Curt Bachmann, maks. moc 2,7 MW, zaporą o wys. 45 m, dł. w koronie 130 m, szer. 8 m, zbiornik o poj. 15 mln m³, pow. ok. 140 ha, gł. 12 m; do dzisiaj utrzymano oryginalne wyposażenie maszynowni i unikatowe rozwiązania hydrotechniczne zbiornika wodnego i urządzeń zrzutowych, woj. dolnośląskie, pow. lubański,
- d) Farma Wiatrowa „Zagórze” z 2003 r. w okolicach miejscowości Zagórze nad wsch. brzegiem cieśniny Głęboki Nurt łączącej Zalew Szczeciński z cieśniną Dziwną – zespół 15 elektrowni wiatrowych wyposażonych w turbinę wiatrową Vestas V80 o mocy 2 MW każda (najstarsza i jedna z największych przemysłowych farm wiatrowych w Polsce), pow. 225,2 ha, łączna dł. instalacji przyłączeniowej 119 km, woj. zachodniopomorskie, pow. kamieński, gm. Wolin,
- e) PGE Górnictwo i Energetyka Konwencjonalna S.A. – Oddział Elektrownia Bełchatów z 1975 r. w Rogowcu, ul. Energetyczna 7 (największa opalana węglem brunatnym elektrownia w Polsce, w Europie i na świecie oraz największy emitent CO₂ [dwutlenku węgla] w Polsce i w Unii Europejskiej – 37 mln t); właściciel – Polska Grupa Energetyczna S.A.; moc 5.472 MW, 13 bloków energetycznych, w tym 12 o mocy 370-380 MW każdy i 1 o mocy 858 MW; roczna produkcja energii 27-28 TWh, co stanowi ponad 20% produkcji krajowej, zaś prąd jest najtańszy w Polsce, woj. łódzkie, pow. bełchatowski, gm. Kleszczów.
23. Fabryka:
- a) E. Wedel [od 2010 r. Lotte Wedel Sp. z o.o.] w Warszawie, ul. hetm. Jana Zamoyskiego 28/30 – firma i marka producenta wyrobów czekoladowych i cukierniczych założona w 1851 r. przez Karola Wedla (najstarsza fabryka czekolady w Polsce),
- b) fabryka prochu z 1692 r. w Mąkolnie (najstarsza czynna fabryka prochu czarnego w Polsce, w Europie i na świecie); przy głównej drodze znajdują się ruiny dawnych budynków fabrycznych: zakładu nr 3, suszarni i polerowni prochu, woj. dolnośląskie, pow. ząbkowicki, gm. Złoty Stok,
- c) pracownia ceramiczna Fundacji Monumenta Poloniae w Zdunach, ul. Łacnowa 37 (najstarsza kaflarnia w Polsce); zakład pracuje nieprzerwanie od 1858 r., a od 1900 r. zaczęto wytwarzać w nim kafle, do dziś formowane ręcznie zachowując stare wzory; woj. wielkopolskie, pow. krotoszyński,
- d) Zakłady Porcelany „Ćmielów” w Ćmielowie, ul. Ostrowiecka 45 – fabryka fajansu i porcelany założona w 1790 r. przez zrzeszenie cechowe garncarzy ćmielowskich i opatowskich (najstarsza działająca nieprzerwanie do dziś wytwórnia porcelany w Polsce oraz największa fabryka porcelany cienkościennej w Polsce i w Europie), woj. świętokrzyskie, pow. ostrowiecki.
24. Figura, rzeźba:
- a) figura Matki Bożej Strażniczki Wiary Świętej z poł. XI w. w zwieńczeniu ołtarza głównego proj. Mikołaja Richtera z 1715 r. bazyliki Nawiedzenia NMP z l. 1686-1704 w Bardzie Śląskim nad Nysą Kłodzką, pl. Wolności 5 (najstarsza drewniana figura sakralna i najstarsza drewniana rzeźba romańska w Polsce), figura Matki Bożej z Dzieciątkiem, typ tzw. Madonny tronującej, wykonana z drewna lipowego, w całości polichromowana, wys. 43,3 cm, woj. dolnośląskie, pow. ząbkowicki,
- b) rzeźba „Rzepka” z 2019 r. w Helu, przy ul. Wiejskiej, obok Miejskiej Hali Sportowo-Widowskiej – rzeźba dłuta Roberta Wyskiela wpisana do „Księgi rekordów Guinnessa” (najdłuższa rzeźba wykonana z jednego kawałka drewna w Polsce, w Europie i na świecie), dł. 15,2 m, w tym 14,37 m zakwalifikowanych do rekordu Guinnessa (wymagane jest aby rzeźba w najniższym punkcie miała wys. min. 1 m), masa ok. 6 t; rzeźba ilustruje wiersz Juliana Tuwima „Rzepka”; tytułową rzepką jest zakończenie kłody, a pozostałe jej części przedstawiają kolejne osoby ciągnące rzepkę: babcię, dziadka, wnuczka i Mruczka, woj. pomorskie, pow. pucki,
- c) rzeźba Świętowita, jednego z najważniejszych słowiańskich bożków, na terenie Leśnego Grodu w Milówce, na zboczu Prusowa [1.010 m n.p.m.] w Beskidzie Żywieckim (najwyższa i największa rzeźba z jednego kawałka drewna w Polsce, w Europie i na świecie); drewniana rzeźba z 2007 r., wys. 14,3 m, masa 15 t, pomysł Grzegorz Śleziak, woj. śląskie, pow. żywiecki.
25. Filharmonia Narodowa [d. Filharmonia Warszawska] z 1901 r. w Śródmieściu Warszawy, ul. Jasna 5 (najstarsza działająca do dziś filharmonia w Polsce); budynek z l. 1900-01 proj. Karola Kozłowskiego, przebudowany w 1955 r. wg proj. Eugeniusza Szpakowskiego; dwie sale: Koncertowa z 1.072 miejscami i Kameralna z 378 miejscami, zespół: 112 instrumentalistów orkiestry i 100 artystów chóru.
26. Fokarium z 2012 r. w Parku Rekreacyjno-Edukacyjnym Sea Park Sarbsk (największe fokarium w Polsce w pierwszym polskim parku związanym z tematyką mórz i oceanów, oraz historią i kulturą Pomorza); 4 gatunki ssaków morskich: foki pospolite, foki szare, uchatki kalifornijskie i kotiki południowoamerykańskie, 2 trybuny widokowe na ok. 1.000 osób, woj. pomorskie, pow. lęborski, gm. Wicko, Sarbsk 39.
27. Fontanna multimedialna z 2009 r. na pergoli przy Hali Stulecia w Parku Szczytnickim we Wrocławiu (największa fontanna w Polsce i jedna z największych w Europie); pow. 1 ha, w niecce 300 dysz tryskających wodę na wys. 40 m, na dnie 800 punktów świetlnych; działa tylko w sezonie letnim, a zimą zamieniana bywa na lodowisko o pow. 2.320 m² i wym. 116 × 20 m.
28. Fortepian „Stolémowi Klawér” w Centrum Edukacji i Promocji Regionu (CEPR) w Szymbarku, u stóp Wieżycy na Kaszubach, ul. Szymbarskich Zakładników 12 (największy koncertujący fortepian w Polsce, w Europie i na świecie); proj. Daniela Czapiewskiego, 156 klawiszy (92 białe i 64 czarne), instrument ma dwa rejestry: fortepianowy i organowy, zaś liczba oktaw wynosi aż 12 i ¾, wys. 1,92

- m, dł. 6,07 m, szer. 2,52 m, masa 1,82 t, 6 nóg z wyrzeźbionymi na nich wizerunkami Fryderyka Chopina, Ignacego Jana Paderewskiego, Stanisława Moniuszki, Mieczysława Karłowicza, Karola Szymanowskiego i Henryka Mikołaja Góreckiego mających symbolizować najważniejsze filary polskiej kultury, woj. pomorskie, pow. kartuski, gm. Stężyca.
29. Fotoplastikon Warszawski z 1905 r. w kamienicy Hoserów w Śródmieściu Warszawy, al. Jerozolimskie 51 (najstarszy czynny *in situ* fotoplastikon w Polsce i w Europie), w 1987 r. wpisany do rejestru zabytków; kolekcja ponad 7.000 trójwymiarowych fotografii, z czego ok. 1/3 dotyczy Warszawy, ob. oddział Muzeum Powstania Warszawskiego.
30. Góra, wzniesienie:
- Gosań – wzniesienie na polskim wybrzeżu, reprezentujące typ klifu abrazyjnego osypiskowego o wys. 93,4 m n.p.m. (najwyższy klif w Polsce), położone na wyspie Wolin, bezpośrednio nad Bałtykiem, na terenie Wolińskiego Parku Narodowego (jeden z czterech punktów widokowych parku), ok. 4 km na płn. wsch. od Międzyzdrojów, przy drodze wojewódzkiej nr 102, na odc. Międzyzdroje – Dziwnów, woj. zachodniopomorskie, pow. kamieński, gm. Międzyzdroje,
  - Kozi Wierch [d. także Czarne Ściany] w Tatrach Wysokich, pomiędzy Doliną Gąsienicową a Doliną Pięciu Stawów Polskich, na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowego (najwyższy szczyt o zauważalnej wybitności w całości położony w Polsce), wys. 2.291 m n.p.m., wybitność 165 m, woj. małopolskie, pow. tatrzański,
  - Ostrzyca Proboszczowicka [zw. Śląską Fujijamą] na Pogórzu Kaczawskim w Sudetach, wys. 501 m n.p.m. (najwyższy wulkan w Polsce); na wierzchołek góry będący kominem wygasłego wulkanu prowadzi znakowany na żółto „Szlak Wygasłych Wulkanów” z Myśliborza do Złotoryi, woj. dolnośląskie, pow. złotoryjski, gm. Pielgrzymka,
  - Śnieżka na granicy polsko-czeskiej, w Karkonoszach, w dolinie Łomnicy, na terenie Karkonoskiego Parku Narodowego, w granicach administracyjnych Karpacza (najwyższy szczyt Sudetów i Śląska oraz najwybitniejszy szczyt Polski), wys. 1.603 m n.p.m., minimalna deniwelacja względna [wybitność szczytu] 1.203 m, woj. dolnośląskie, pow. jeleniogórski, gm. Karpacz,
  - Wielbłądzi Grzbiet [pot. Wielbłądzi Garb, lub Wielka Garbnica] na Pobrzeżu Gdańskim, w Krynicy Morskiej, tuż przy żółtym szlaku turystycznym – najwyższe wzniesienie Mierzei Wiślanej (najwyższa stała wydma w Polsce i w Europie), wys. 49,5 m n.p.m.; na szczycie wieża widokowa, jedyny naturalny punkt na Mierzei Wiślanej, z którego widać równocześnie Zatokę Gdańską i Zalew Wiślany, woj. pomorskie, pow. nowodworski,
  - Wieżyca w paśmie Wzgórz Szymbarskich, na Kaszubach w Kaszubskim Parku Krajobrazowym (góra z największą izolacją topograficzną i najwyższa morena w Polsce oraz najwyższe wzniesienie polskich pojezierzy i całego Niżu Polskiego); wys. 328,7 m n.p.m., wys. względna 170 m, 200 m od dna Jeziora Ustrzyckiego, wybitność szczytu 269,3 m, izolacja topograficzna 344,76 km; na szczycie wzgórza Kaszubska Wieża Widokowa im. Jana Pawła II, z której można podziwiać najrozleglejszą i najpiękniejszą panoramę w północnej Polsce, woj. pomorskie, pow. kartuski, gm. Stężyca.
31. Góry Sowie w Sudetach Środkowych na Dolnym Śląsku (najstarsze formacje skalne w Polsce), zbudowane głównie z prekambryjskich gnejsów i migmatytów (najstarszego budulca skalnego ze wszystkich gór w Polsce i w Europie); bardzo zróżnicowane pod względem wysokości (najwyższy szczyt Wielka Sowa [1.015 m n.p.m.], pozostałe szczyty wys. 600-980 m n.p.m.), pow. ok. 200 km², dł. 26 km (35 km po linii grzbietowej), wiek najstarszych skał ok. 2,7 mld lat (do zaliczenia na odznakę należy zdobyć jeden dowolny szczyt oraz 15 pkt. wg regulaminu GOT na wycieczce w dowolnym rejonie pasma), woj. dolnośląskie.
32. Grodzisko:
- grodzisko na „Górze Zyndrama” w Maszkowicach – prehistoryczne osiedle obronne zamieszkałe we wczesnej epoce brązu [1750-1550 p.n.e.], na przełomie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza [950-400 p.n.e.] oraz w okresie lateńskim [200-50 p.n.e.] (najstarszy przykład kamiennej architektury obronnej w Polsce i jeden z najstarszych w Europie [poza basenem Morza Śródziemnego]); fortyfikacje z fragmentami muru obronnego z dużych bloków piaskowca, który miał ok. 180 m dł., 2 m szer. i ok. 3 m wys., woj. małopolskie, pow. nowosądecki, gm. Łącko,
  - grodzisko położone na wzgórzu w odległości ok. 750 m od wsi Stradów, w połowie drogi między Chrobrzem a Skalbmierzem (największe grodzisko w Polsce); grodzisko ma kształt podkowy, a jego wały otoczone suchą fosą osiagają wysokość do 18 m, razem z podgrodziami obejmowało obszar ok. 25 ha; powstanie grodu istniejącego od VIII-X w. należy wiązać z państwem Wiślan, woj. świętokrzyskie, pow. kazimierski, gm. Czarnocin.
33. Hala spacerowa łącząca dwie cz. Domu Zdrojowego z 1899 r. w Świeradowie-Zdroju (najdłuższa i największa hala zdrojowa w Polsce); drewniana hala z pijalnią wód mineralnych, dł. 80 m, szer. 10 m, wys. 10 m; Dom Zdrojowy z wieżą zegarową o wys. 46 m, woj. dolnośląskie, pow. lubański.
34. Hałda Szarlota w Rydułtowach – hałda odpadów pokopalnianych (największa hałda w Polsce i w Europie); ob. wys. 134 m liczone od podstawy do czubka stożka, pow. 37 ha, obj. 13,3 mln m³; szczyt znajduje się ok. 406 m n.p.m., woj. śląskie, pow. wodzisławski.
35. Hodowla kaktusów i innych sukulentów Andrzeja i Łucji Hinz w Rumi, ul. Partyzantów 2 (największa kaktusiarnia w Polsce i jedna z największych w Europie), zbiór ok. 5 tys. gat. i form roślin sukulentycznych, woj. pomorskie, pow. wejherowski.
36. Hotel:
- Hotel górski PTTK Kalatówki z 1938 r. na polanie Kalatówki w Zakopanem, na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowego, w dolinie Bystrej (najwyżej położony hotel w Polsce – 1.198 m n.p.m.), kubatura 9.700 m³, 86 miejsc noclegowych o wysokim standardzie w pokojach 1-, 2- i 5-osobowych oraz apartamenty, restauracja, dwie kawiarnie, siłownia, sauna, wypożyczalnia sprzętu narciarskiego, woj. małopolskie, pow. tatrzański,
  - Hotel Marriott z 1989 r. w kompleksie biurowo-hotelowym Centrum LIM w centrum Warszawy, al. Jerozolimskie 65/79 (najwyższy obiekt tego typu w

- Polsce), 42 kondygnacje [hotel zajmuje 20 górnych pięter wieżowca], wys. całkowita 170 m, wys. do dachu 140 m, pow. całkowita 87,6 tys. m², pow. biurowa 24,4 tys. m², 523 pokoje, w tym 95 apartamentów oraz apartament prezydencki na ostatnim piętrze, 16 sal konferencyjnych o łącznej pow. 2,6 tys. m², 3 restauracje i drink bar, fitness, sauna, jacuzzi, solarium, siłownia i basen, 175 miejsc parkingowych,
- c) Hotel Tatry na Polanie Zgorzelisko we wsi Małe Ciche, na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowego (najwyżej położony obiekt konferencyjno-wypoczynkowy i jeden z najwyżej położonych hoteli w Polsce – 1.105 m n.p.m.), 104 miejsca noclegowe w 40 standardowo wyposażonych pokojach 2- i 3-osobowych oraz 10 apartamentach, restauracja dla 120 osób, sala konferencyjna na 100 miejsc, drink bar z salą kominkową, sala bilardowa oraz studio odnowy biologicznej: siłownia, solarium, sauna i gabinet masażu, woj. małopolskie, pow. tatrzański, gm. Poronin,
- d) Wilson Hostel na Żoliborzu w Warszawie, przy stacji metra „Plac Wilsona”, ul. Alojzego Felińskiego 37 – pierwszy eko-hostel w Polsce i jedyny w kraju obiekt noclegowy z kapsułami sypialnymi wzorowanymi na japońskich hotelach kapsułowych, otwarty w 2009 r. (najmniejszy hotel w Polsce), 44 miejsca w siedmiu pokojach, każdy z własną łazienką, 8 kapsuł sypialnych; obiekt wyróżniony w konkursie Machina Design Awards.
37. Ikonostas z l. 1995-2005 w prawosławnej cerkwi parafialnej Świętego Ducha w Białymstoku, w dzielnicy Antoniuk, ul. Antoniuk Fabryczny 13 (największy i najwyższy ikonostas w Polsce); proj. Jana Kabaca, 260 ikon napisali Wiktor Downar i Aleksander Łoś.
38. Instytut „Pomnik – Centrum Zdrowia Dziecka” (CZD, IPCZD) na osiedlu Międzyziesie, w dzielnicy Wawer, w Warszawie, al. Dzieci Polskich 20 – instytut naukowy i jednostka badawczo-rozwojowa Ministerstwa Zdrowia utworzony z inicjatywy Ewy Szelburg-Zarembiny w 1977 r. jako Pomnik – Szpital Centrum Zdrowia Dziecka, od 1995 r. jako jednostka badawczo-rozwojowa pod obecną nazwą (największa i najnowocześniejsza placówka pediatryczna w Polsce), IPCZD prowadzi działalność leczniczą, rehabilitacyjną, naukowo-badawczą i szkoleniową, będąc jednocześnie pomnikiem dzieci, ofiar II wojny światowej; 17 klinik, 29 samodzielnych poradni, 26 oddziałów szpitalnych, apteka szpitalna, zespół specjalistycznych przychodni, ładowisko sanitarne z 1991 r. oraz Zespół Szkół Specjalnych nr 78 im. Ewy Szelburg-Zarembiny z 1980 r.
39. Jarmark Świętego Dominika na Głównym Mieście w Gdańsku nad Motławą – największa w Polsce impreza o charakterze handlowo-kulturalnym (największy i najstarszy jarmark w Polsce; obok Oktoberfest i Weihnachtsmarkt największa tego typu impreza plenerowa w Europie); na uliczkach Starego Miasta swoje wyroby sprzedają artyści i rzemieślnicy z całej Polski.
40. Jaskinia:
- a) Jaskinia Szczelina w Krzesanicy II w Tatrach Zachodnich w grani Krzesanicy, ok. 150 m na zach. od szczytu; wejście w pobliżu jaskiń Szczelina w Krzesanicy I i Szczelina w Krzesanicy III, na wysokości 2.110 m n.p.m. (najwyżej położona jaskinia w Polsce i w całych Tatrach Zachodnich), dł. 25 m, deniwelacja 5 m, woj. małopolskie, pow. tatrzański,
- b) Jaskinia Wielka Śnieżna w Tatrzańskim Parku Narodowym – system 5 jaskiń poznawanych niezależnie od siebie i w wyniku odkryć w różnych latach łączonych ze sobą: Jaskinia Śnieżna, Jaskinia Wielka Litworowa, Jaskinia nad Kotlinami, Jasny Awen i Jaskinia Wilcza (najgłębsza i najdłuższa jaskinia w Polsce oraz najgłębsza jaskinia Tatr, dł. 23.753 m., gł. 808 m., deniwelacja 824 m); choć nie ma bogatej szaty naciekowej, stanowi jedną z najczęściej odwiedzanych przez speleologów, którzy ciągle odkrywają w niej nowe korytarze, woj. małopolskie, pow. tatrzański.
41. Jezioro:
- a) Czarny Staw pod Rysami [zw. Czarnym Stawem nad Morskim Okiem] w Dolinie Rybiego Potoku, w Tatrach – jezioro karowe (jedno z najmniejszych i najgłębszych oraz najdalej wysunięte na południe jezioro w Polsce), pow. 20,64 ha, dł. 578 m, szer. 444 m, gł. 76,4 m, obj. 7.761.700 m³, wys. lustra wody 1.583 m n.p.m., woj. małopolskie, pow. tatrzański,
- b) Jezioro Bukowo na Pojezierzu Wałeckim (najmniejsze jezioro w Polsce); w różnych publikacjach jezioro występuje pod nazwą Bukowo Wielkie lub Bukowo Duże, wg dostępnych źródeł pow. 15,3-18,5 ha, czyli mniej niż 0,2 km², dł. 840 m, szer. 320 m, śred. gł. 4,5-4,9 m, maks. gł. 9,1-9,2 m, obj. 74,8 tys. m³, wys. lustra wody 104,5 m n.p.m., dł. linii brzegowej 1.905 m, woj. zachodniopomorskie, pow. wałecki, gm. Człopa,
- c) Jezioro Dołgie Małe na Wybrzeżu Słowińskim, na terenie Słowińskiego Parku Narodowego, w Obwodzie Ochronnym Rowy, na terenie obszaru ochrony ścisłej „Dołgie Małe” – bezodpływowe jezioro śródlądne (najpłytsze i jedno z najmniejszych jezior w Polsce), pow. 6,3 ha, dł. 0,5 km, szer. 0,11 km, śred. gł. ok. 0,75 m, maks. gł. ok. 1,7 m, dł. linii brzegowej 1 km, woj. pomorskie, pow. słupski, gm. Smołdzino,
- d) Jezioro Miedwie na Równinie Pyrzyckiej, na Pobrzeżu Szczecińskim – jezioro rynnowe (najniższa kryptodepresja w Polsce – 29,8 m p.p.m.), pow. 3.701,34 ha, dł. 15,5 km, szer. 3,2 km, gł. 43,8 m, wys. lustra wody 14 m n.p.m., dł. linii brzegowej 35,8 km, woj. zachodniopomorskie,
- e) Jezioro Morskie Oko w Tatrach, położone w Dolinie Rybiego Potoku u stóp Mięgoszowieckich Szczytów – jezioro karowo-morenowe, pow. 34,93 ha, dł. 862 m, szer. 568 m, gł. 50,8 m, obj. 9.935.000 m³, wys. lustra wody 1.395 m n.p.m., dł. linii brzegowej 2,45 km (najpiękniejsze jezioro w Polsce i jedno z najpiękniejszych w Europie i na świecie; w 2014 r. uznane przez dziennikarzy „The Wall Street Journal” [obok jeziora Powell w Stanach Zjednoczonych, jeziora Nakuru w Kenii, jezior Saimaa w Finlandii oraz jeziora Czterech Kantonów w Lucernie w Szwajcarii] za jedno z pięciu najpiękniejszych jezior świata), woj. małopolskie, pow. tatrzański,
- f) Jezioro Solińskie – zbiornik retencyjny [sztuczne jezioro zaporowe] z 1968 r. w dolinie Sanu (największy pod względem pojemności sztuczny zbiornik wodny w Polsce); poj. 472 mln m³, pow. 22 km², dł. 26,6 km, szer. 2,5 km, gł. 60 m, wys. lustra wody 420 m n.p.m., dł. linii brzegowej 166 km, woj. podkarpackie, pow. leski, gm. Solina,
- g) Jezioro Zygmunta Augusta [Jezioro Czechowskie] – sztuczny zbiornik wodny z poł. XVI w. na Wysoczyźnie Białostockiej, na skraju Puszczy

- Knyszyńskiej (najstarszy sztuczny zbiornik wodny w Polsce); pow. 4,85 km², dł. 3,2 km, szer. 2,4 km, wys. lustra wody 124 m n.p.m., woj. podlaskie, pow. moniecki, gm. Knyszyn, wieś Czechowizna,
- h) podziemne jezioro w Kopalni Soli „Wieliczka” w Wieliczce, ul. Jana Mikołaja Daniłowicza 10 – sztucznie utworzony zbiornik wodny w komorze Erazma Barączka z XIX w. na podziemnej trasie turystycznej (najgłębiej położone jezioro w Polsce), 101 m p.p.t., gł. ok. 9 m; akwen wypełniony solanką o zawartość 320 g soli na litr wody, gęstość wody o 1/3 większa od gęstości słodkiej wody, woj. małopolskie.
42. Kaloryfer przed Domem Kultury w Stąporkowie, ul. marsz. Józefa Piłsudskiego 103 (największy grzejnik w Polsce, w Europie i na świecie); oryginalna atrakcja miasta – zestaw czterech żeliwnych żeberk – ma ponad 2 m wys., woj. świętokrzyskie, pow. konecki.
43. Kalwaria Pałacowska – zespół 42 kaplic i kapliczek kalwaryjskich (w tym 6 drewnianych) z l. 1825-75 fundacji Andrzeja Maksymiliana Fredry i Szczepana Józefa Dwernickiego w zespole klasztornym Franciszkanów Konwentualnych w Kalwarii Pałacowskiej (najdłuższa kalwaria w Polsce), 4 szlaki pątnicze: Męki Pańskiej, Drogi Krzyżowej, Matki Bożej Bolesnej oraz Pogrzebu i Wniebowzięcia NMP, łączna dł. drózek kalwaryjskich 10 km, woj. podkarpackie, pow. przemyski, gm. Fredropol.
44. Kamienny obelisk z XIX w. na moście w Zawichoście, przy ul. Św. Leonarda – przyrząd do pomiaru stanu wody na Wiśle (najstarszy tego typu obiekt w Polsce), woj. świętokrzyskie, pow. sandomierski.
45. Kanał:
- a) Kanał Bydgoski z l. 1773-74 – sztuczna droga wodna łącząca Wisłę i Odrę poprzez ich dopływy: Brdę oraz Noteć i Wartę (najstarszy czynny do dziś śródlądowy kanał wodny w Polsce), trasa kanału wiedzie dnem Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej od Bydgoszczy w dzielnicy Okole do Nakła nad Notecią, dł. 24,77 km, w tym 15,7 km w zlewni Noteci i 9 km w zlewni Brdy, szer. 28-30 m, gł. 2,0-1,6 m, różnica poziomów 22,5 m, 6 śluz wodnych, w 2005 r. wpisany do rejestru zabytków, woj. kujawsko-pomorskie,
- b) Kanał Dobrzycki z l. 1331-34 na Pojezierzu Iławskim – kanał wodny, łączący jezioro Jeziorak z jeziorem Ewingi (najstarszy kanał żeglowny w pełni wykonany przez człowieka w Polsce), dł. 2,6 km, woj. warmińsko-mazurskie, pow. iławski, gm. Zalewo.
46. Kapliczka Chrystusa Frasobliwego z 1854 r. z pierwszą na świecie uliczną lampą naftową skonstruowaną przez Ignacego Łukasiewicza w Gorlicach, na skrzyżowaniu ul. Węgierskiej z ul. Tadeusza Kościuszki (najstarsza uliczna lampa naftowa w Polsce, w Europie i na świecie); oryginał figury z 1593 r. można obejrzeć w Muzeum Regionalnym PTTK, woj. małopolskie.
47. Kasztel z ok. 1540 r. nad rzeką Ropą w Szymbarku – renesansowy dwór obronny rycerskiego rodu Gładyszów herbu Gryf, przebudowany w l. 1585-90 (uznawany za najlepszy przykład kasztelu w Polsce), dwukondygnacyjny, podpiwniczony obiekt na planie prostokąta o wym. 20 × 13 m z czterema narożnymi basztami alkierzowymi, ob. Ośrodek Konferencyjno-Wystawienniczy „Kasztel w Szymbarku” – oddział Muzeum Dwory Karwacjanów i Gładyszów w Gorlicach, woj. małopolskie, pow. gorlicki, gm. Gorlice.
48. Klify w Jarosławcu na Wybrzeżu Słowińskim (największe klify na całym wybrzeżu środkowym), dł. ok. 2 km, wys. do 45 m, woj. zachodniopomorskie, pow. sławieński, gm. Postomino.
49. Kolejkowo – makieta kolejowa, z miniaturowymi pociągami i samochodami, wzorowana na największej makiecie świata, znajdującej się w dawnych spichlerzach portowych w Hamburgu, w Niemczech (największa makieta kolejowa w Polsce), atrakcja pomysłu Jakuba Paczyńskiego mająca na celu odwzorować rzeczywistość i przedstawić życie miniaturowych mieszkańców Kolejkowa, ukazując ich w przeróżnych sytuacjach dnia codziennego. Odwiedzając miniaturowy świat, zobaczyć można m.in. modele obiektów z Dolnego Śląska i Śląska: wiernie odtworzone elementy kolejowe w skali 1:87 (skala HO) i budynki w skali 1:24 (skala G). Makieta jest stale rozbudowywana. Do zaliczenia na odznakę należy wybrać jeden dowolny obiekt:
- a) Kolejkowo Wrocław z 2015 r. na Dworcu Świebodzkim we Wrocławiu, pl. Orłąt Lwowskich 20B; pow. makiety 335 m², dł. torowiska 510 m, po którym z prędkością 1,5 km/h porusza się 15 pociągów złożonych z 60 wagonów, tramwaj, 215 samochodów, radiowóz na sygnale, 242 budynki, w tym miniaturowe autentycznych budowli z Dolnego Śląska, m.in. wrocławski Dworzec Świebodzki i Rynek z wiernie odwzorowanymi kamienicami, dworzec w Karpaczu, schronisko PTTK „Szwajcarka” w Górach Sokolich i obserwatorium meteorologiczne na Śnieżce w Karkonoszach, w Sudetach, 3437 figurek ludzi i zwierząt oraz mosty, tunele, akwenty, a także zjawisko dnia i nocy (dzień trwa 9 minut, a noc 4),
- b) Kolejkowo Gliwice z 2016 r. w CH Europa Centralna w Gliwicach, ul. Pszczyńska 315; pow. wystawy 900 m², dł. torowiska 460 m, 12 pociągów, 58 wagonów, tramwaj, 195 samochodów, 235 budynków, w tym miniaturowe autentycznych budowli ze Śląska, m.in. gliwicki dworzec kolejowy i ratusz oraz kamienice, 3200 figurek ludzi i zwierząt oraz mosty, tunele, akwenty, a także zjawisko dnia i nocy (dzień trwa 9 minut, a noc 4).
50. Kolej linowa „Kasprowy Wierch” z Kuźnic na szczyt Kasprowego Wierchu, w Zakopanem, na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowego – całoroczna kolej linowa z l. 1935-36 (najstarszy obiekt tego typu w Polsce i w Europie), operator Polskie Koleje Linowe S.A., 2 wagony 60-osobowe, dł. trasy 4.253 m, w tym odc. I 1.957 m, odc. II 2.296 m, poziom stacji dolnej 1.027 m n.p.m., poziom stacji górnej 1.959 m n.p.m., różnica poziomów 936 m, śred. pochylenie 22%, prędkość 8 m/s, czas przejazdu ok. 12 min., woj. małopolskie, pow. tatrzański.
51. Kolejka górską:
- a) Diabelska pętla [d. Tornado] z 1988 r. w parku Legendia Śląskie Wesołe Miasteczko w Chorzowie, Plac Atrakcji 1 – stalowa kolejka górską firmy Soquet (najstarszy roller coaster w Polsce posiadający inwersje); wys. 20 m, prędkość zjazdu 70 km/h, napęd łańcuchowy, max przeciążenie 3 g, 1 pociąg z 6 wagonami dla 4 os., czas przejazdu ok. 87 s, 2 inwersje: 2 × pętla; w 2007 r. przeniesiona do Chorzowa z parku American Park of Adventure w Wielkiej Brytanii, woj. śląskie,

- b) Formuła [d. Formuła 1] z 2016 r. w Parku Rozrywki Energylandia w Zatorze, al. 3 Maja 2 – stalowa kolejka górską typu launched coaster, model Space Warp firmy Vekoma (roller coaster o największym przyspieszeniu w Polsce oraz najnowocześniejsza konstrukcja tego typu, o najwyższych parametrach bezpieczeństwa w Polsce i w Europie Środkowej); wys. 24,8 m, dł. 560 m, prędkość zjazdu 79,2 km/h, przyspieszenie 1,12 g (do max prędkości w ok. 2 s), max przeciążenie 3,8 g, napęd elektromagnetyczny (LSM), 2 pociągi po 4 wagony dla 4 os., 3 inwersje: *sidewinder* i 2 × *korkociąg*, woj. małopolskie, pow. oświęcimski,
- c) Lech Coaster z 2017 r. w strefie tematycznej *Magical Mountains*, w parku Legendia Śląskie Wesole Miasteczko w Chorzowie, Plac Atrakcji 1 – stalowa kolejka górską firmy Vekoma (roller coaster o największym kącie spadku w Polsce); wys. 40 m, dł. 908 m, prędkość zjazdu 95 km/h, max kąt spadku 105°, napęd łańcuchowy, 2 pociągi po 5 wagonów dla 4 os., czas przejazdu 104 s, 3 inwersje: *reverse sidewinder* i 2 × *korkociąg*, woj. śląskie,
- d) Mega Coaster Hyperion z 2018 r. w Parku Rozrywki Energylandia w Zatorze, al. 3 Maja 2 – stalowa kolejka górską typu hyper coaster firmy Intamin (najdłuższy, najwyższy i najszybszy roller coaster w Polsce, drugi pod względem wysokości i szybkości w Europie [po Giga Coaster Red Force w parku Ferrari Land w Hiszpanii] oraz dziesiąta najszybsza i ósma pod względem wysokości spadku kolejka górską na świecie); wys. 77 m, spadek 82 m, dł. 1.450 m, prędkość zjazdu 142 km/h, max kąt spadku 85°, max przeciążenie 4,8 g, 2 pociągi po 7 wagonów dla 4 os., napęd łańcuchowy, 1 inwersja *Twist and Dive*, woj. małopolskie, pow. oświęcimski,
- e) Roller Coaster Mayan z 2015 r. w Parku Rozrywki Energylandia w Zatorze, al. 3 Maja 2 – stalowa odwrócona kolejka górską firmy Vekoma (roller coaster z największym przeciążeniem i największą liczbą inwersji w Polsce); wys. 33,3 m, dł. 689 m, prędkość zjazdu 80 km/h, max przeciążenie 5 g, napęd łańcuchowy, 2 pociągi po 10 wagonów dla 2 os., 5 inwersji: 2 × *roll-over*, *sidewinder* i 2 × *inline twist*, woj. małopolskie, pow. oświęcimski,
- f) Speed Water Coaster z 2018 r. w Parku Rozrywki Energylandia w Zatorze, al. 3 Maja 2 – stalowa wodna kolejka górską firmy Intamin (najwyższy i najszybszy water coaster w Polsce oraz najwyższy [ex aequo z kolejką Divertical w parku Mirabilandia we Włoszech] i najszybszy obiekt tego typu w Europie i na świecie); wys. 50 m, dł. 687 m, prędkość zjazdu 101 km/h, max kąt spadku 45°, łódka dla 10 os., czas przejazdu ok. 118 s, woj. małopolskie, pow. oświęcimski,
- g) Wooden Coaster Zadra z 2019 r. w Smoczym Grodzie na terenie Parku Rozrywki Energylandia w Zatorze, al. 3 Maja 2 – hybrydowa [stalowo-drewniana] kolejka górską typu hyper coaster firm Rocky Mountain Construction i Vekoma (najwyższy i najszybszy drewniany coaster w Polsce, w Europie i na świecie); wys. 63,8 m, dł. 1.316 m, prędkość zjazdu 121 km/h, max kąt spadku 90°, max przeciążenie 4 g, 2 pociągi po 6 wagonów dla 4 os., czas przejazdu ok. 110 s, 3 inwersje: *zero-g-stall*, *step-up under flip* i *zero-g-roll*, woj. małopolskie, pow. oświęcimski.
52. Kolej linowo-terenowa „Góra Parkowa” w Beskidzie Sądeckim – całoroczna kolej linowo-terenowa z Krynicy-Zdroju na Górę Parkową, wybudowana w 1937 r. przez firmę Von Roll Bern ze Szwajcarii na zlecenie Ligi Popierania Turystyki (najstarsza kolej tego typu w Polsce); operator Polskie Koleje Linowe S.A.; dł. trasy 642 m, rozstaw szyn 1.000 mm, prędkość maksymalna 14,4 km/h, 2 wagony na 50 miejsc każdy, zdolność przewozowa 500 os./h, poziom stacji dolnej 584,2 m n.p.m., poziom stacji górnej 732,8 m n.p.m., różnica poziomów 148,6 m, woj. małopolskie, pow. nowosądecki, gm. Krynica-Zdrój.
53. Kolekcja:
- a) Galeria Dzwonków z 2019 r. w zabytkowym budynku sanatoryjnym, d. filii AGH w Jastrzębiu-Zdroju, ul. 1 Maja 61 (największa kolekcja dzwonków w Polsce, w Europie i na świecie); kolekcja Krzysztofa Zagai, ponad 7.500 eksponatów z różnych epok, z całego świata, m.in. dzwonki kościelne i misyjne, pasterskie, marynistyczne, figuralne i sygnaturki oraz dzwonki największych na świecie firm porcelanowych jak np. „Fabergé”; dzwonki z gliny, fajansu, kryształu, szkła, mosiądzu, miedzi, spiżu, plateru i srebra oraz dzwonek z lawy wulkanicznej z Etny i egipski z alabastru; niektórych dzwonków można posłuchać, woj. śląskie,
- b) kolekcja ciągników rolniczych na wystawie stałej Działu Techniki Rolniczej w Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, na terenie zespołu pałacowo-parkowego, ul. Pałacowa 5 (największa kolekcja ciągników rolniczych w Polsce), 26 zabytkowych eksponatów z l. 1923-90, m.in. ciągnik Ursus C-45 w wersji na żelaznych kołach z 1948 r. (pierwszy model powojennego ciągnika Ursus) i ciągnik Lanz HR7-D8500 z l. 1935-36 niemieckiej firmy „Heinrich Lanz AG” w Mannheim, woj. podlaskie, pow. wysokomazowiecki,
- c) kolekcja druków masońskich w pałacu biskupim w Ciężeniu nad Wartą, filia Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, ul. Wolności 33 (największa kolekcja druków masońskich w Polsce); ok. 80 tys. woluminów zgromadzonych przez Niemców podczas II wojny światowej, następnie porzuconych w Środzie Śląskiej, woj. wielkopolskie, pow. słupecki, gm. Łądek,
- d) kolekcja ikon w Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej, na terenie zespołu pałacowo-parkowego Radziwiłłów, ul. Warszawska 12 (największa kolekcja ikon w Polsce), ponad 1.600 eksponatów z XVII-XX w., m.in. ikony kultu prywatnego, podróżne, składane oraz z ikonostasów cerkiewnych; 250 najciekawszych ikon udostępniono zwiedzającym na stałej wystawie, woj. lubelskie,
- e) kolekcja lamp naftowych w Muzeum Podkarpackim w Krośnie, ul. Józefa Piłsudskiego 16 – ekspozycja w Dziale Historii Oświetlenia funkcjonującym od 1977 r. (największa kolekcja lamp naftowych w Polsce i w Europie oraz jeden z najcenniejszych tego typu zbiorów w Europie i na świecie), ok. 2.800 muzealiów: 1.600 eksponatów (900 związanych z oświetleniem naftowym, w tym 625 lamp kompletnych) i 1.150 archiwaliów; zgromadzone lampy z l. 1860-1950, m.in. stołowe, stolikowe, wiszące, kinkiety oraz lampki nocne i lampy specjalnego przeznaczenia (latarnie sygnalizacyjne, rowerowe,

- kolejowe, wojskowe, morskie, laboratoryjne i gospodarcze) reprezentują kolejne etapy rozwoju oświetlenia naftowego, woj. podkarpackie,
- f) kolekcja miskantów [rodzaj ozdobnych wieloletnich traw] w ogrodzie pokazowym, w Centrum Ogrodniczym „Daglezja na Zielonej” Małgorzaty i Artura Majów z 2015 r. w Rykach, ul. Zielona 39 (największa kolekcja miskantów w Polsce i jedna z największych w Europie i na świecie); od 2016 r. posiada status Kolekcji Narodowej rodzaju *Miscanthus*; każda z roślin jest wyeksponowana i oznaczona tabliczką, woj. lubelskie,
- g) kolekcja numizmatów w Gabinetce Numizmatycznym z 1883 r., w Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego w Krakowie (najstarszy i największy oddział Muzeum Narodowego w Krakowie), ul. Józefa Piłsudskiego 12 – najważniejsza na świecie ekspozycja prezentująca historię mennictwa i medalierstwa polskiego, ponad 100 tys. obiektów, z czego 2,5 tys. najcenniejszych na stałej ekspozycji w pałacu Czapskich, gdzie w 2013 r. otwarto Europejskie Centrum Numizmatyki Polskiej (największa kolekcja numizmatów w Polsce); wiele unikatowych monet, medali i banknotów, starodruków, rękopisów i map, m.in. zespół denarów pierwszych Piastów, w tym denar Bolesława I Chrobrego „Gnezdvn Civitas” oraz dukat Władysława I Łokietka, brakteaty hebrajskie Mieszka III i grosze Kazimierza III Wielkiego,
- h) kolekcja wag i miar Marii i Marka Sandeckich na wystawie stałej w Centrum Kultury Browar B we Włocławku, ul. Łęgska 28 (największa kolekcja wag i miar w Polsce), ponad 10 tys. eksponatów, m.in. wagi i miary towarowe, kupieckie i sklepowe, domowe, pocztowe, aptekarskie i jubilerskie oraz wiele unikalnych urządzeń i przedmiotów, w tym odważniki, waga z X w., waga aptekarska z XIX w. i waga stołowa warszawskiej firmy Sperling (nr 1 w katalogu), a także kasa sklepową z XIX w., woj. kujawsko-pomorskie,
- i) kolekcja zabytkowych pojazdów w Gdynskim Muzeum Motoryzacji z 2007 r. w Gdyni, w dzielnicy Chylonia, ul. Żwirowa 2c (największa kolekcja samochodów i motocykli w Polsce), ok. 50 zabytkowych samochodów, m.in. Ford T z 1926 r. (pierwszy taśmowo produkowany samochód osobowy), Buick Master Six z 1925 r. i Buick Deluxe z 1931 r. oraz Mercedes 170V z 1935 r., Mercedes Stuttgart z 1926 r., Renault NN z 1926 r. i Raleigh z 1918 r. (najstarszy z eksponowanych samochodów), ok. 150 motocykli, m.in. amerykańskie: Harley Davidson 42 WLA (najbardziej znany motocykl wojskowy) i Indian 341, niemieckie BMW i Zündapp, brytyjski Royal Enfield, a także polski Sokół 1000 i skuter OSA,
- j) kolekcja żelazek na terenie Geoparku Przedgórze Sudeckie w Muzeum Sprzętu Gospodarstwa Domowego w Ziębicach, ul. Rynek 44 (największa kolekcja żelazek w Polsce i w Europie z najstarszym datowanym żelazkiem w Polsce z 1655 r.); wystawa prezentuje rozwój żelazka od XVII do XX w. i obejmuje żelazka różnych typów, m.in. żelazka na duszę, płaskie i wypukłe [tzw. wołowe języki], pełne-monolityczne [tzw. głuche], węglowe zwykłe i kominkowe oraz żelazka spirytusowe, gazowe i elektryczne, a także żelazka do włosów (lokówki), woj. dolnośląskie, pow. ząbkowicki,
- k) kolekcja żeliwnych kieratów konnych Janusza Dramińskiego w Muzeum Maszyn Rolniczych Fundacji Ochrony Dziedzictwa Techniki Rolniczej Warmii i Mazur, we wsiach Naterki i Sząbruk na Warmii (największa kolekcja kieratów konnych w Polsce, w Europie i na świecie), wpisana do „Księgi rekordów Guinnessa”, 277 eksponatów (kierat konny to tradycyjne urządzenie wykorzystujące siłę zwierząt pociągowych, głównie koni lub wołów, do napędu stacjonarnych maszyn rolniczych), woj. warmińsko-mazurskie, pow. olsztyński, gm. Gietrzwałd,
- l) storczykarnia w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, ul. Mikołaja Kopernika 27 (najstarsza i największa kolekcja storczyków w Polsce), założona w poł. XIX w. przez podróżnika, botanika i ogrodnika Józef Warszewicza, ok. 500 gat. i odmian roślin storczykowatych,
- m) Szklana Galeria „Pół żartem, pół serio” Patrycji Długajczyk w Mikołowie, ul. Rynek 19 (największa kolekcja szklanych butelek po alkoholach w Polsce), ponad 8 tys. butelek po różnych alkoholach z całego świata, m.in. piwach, winach, wódkach, koniakach i winiakach, whisky oraz nalewkach i likierach; każda butelka jest inna, różnią się od siebie kształtem, pojemnością, kolorem szkła, etykietami i historią, woj. śląskie,
- n) wystawa aparatów fotograficznych Wiesława Borowskiego w Domu Pracy Twórczej „Sorboma” w Biskupcu, pl. Wolności 6a (największa kolekcja aparatów fotograficznych w Polsce), ponad 1.400 eksponatów; w kolekcji aparaty zabytkowe, m.in. aparaty szpiegowskie, aparaty dwuobiektywowe i harmonijkowe oraz współczesne, ale również eksponaty modernistyczne np. aparat-szminka, woj. warmińsko-mazurskie, pow. olsztyński,
- o) wystawa „Wibrarium” w Muzeum Energetyki w Łaziskach Górnych, na terenie starej rozdzielni w Elektrowni Łaziska, ul. Wyzwolenia 30 – interaktywna wystawa zabytkowych elementów instalacji dzwonekowej: transformatorów, przycisków i różnych modeli dzwonek elektrycznych (największa kolekcja dzwonek elektrycznych w Polsce), ponad 100 unikalnych eksponatów, w tym 109 dzwonek, 27 przycisków i 40 transformatorów z kolekcji Adama Wisła; najstarszy dzwonek pochodzi z 1896 r., najmniejszy firmy Ericsson mieści się w dłoni, najcięższy firmy GROOS & GRAF z Berlina ma masę 8 kg, woj. śląskie, pow. mikołowski,
- p) wystawa zegarów słonecznych z 1909 r. w Muzeum im. Przytkowskich w Jędrzejowie, pl. Tadeusza Kościuszki 7-8 – muzeum specjalizujące się głównie w prezentacji zegarów słonecznych i przyrządów astronomicznych, powstało w 1962 r. w oparciu o prywatną kolekcję miejscowego lekarza Feliksa Przytkowskiego, następnie znacząco rozbudowaną przez jego syna Tadeusza (największa kolekcja zegarów słonecznych w Polsce i trzecia co do wielkości na świecie po Planetarium w Chicago, w Stanach Zjednoczonych i Science Museum w Oksfordzie, w Wielkiej Brytanii), woj. świętokrzyskie.
54. Koło wodne w dawnym zespole walcowni i pudlingarni z 1. poł. XIX w., ob. Muzeum Zagłębia Staropolskiego w Sielpi Wielkiej – oddział Narodowego Muzeum Techniki w Warszawie (największe koło wodne w Polsce i w Europie), śred. 8,5 m, szer. 2,8 m; pod koniec lipca odbywają się tu „Kuźnice Koneckie” – impreza popularyzująca wiedzę o lokalnym dziedzictwie przemysłowym; organizowane są m.in. Międzynarodowe Warsztaty Kowalskie, podczas których

- oprócz kowali prezentują się także odlewnicy, kołodzieje oraz metaloplastycy i tylko wtedy można zobaczyć obracające się wielkie koło wodne, na co dzień pozostające w bezruchu, woj. świętokrzyskie, pow. konecki, gm. Końskie.
55. Komenda Miejska Policji w Kaliszu, ul. Augustyna Kordeckiego 36 (największy tego typu obiekt w Polsce), pow. 10 tys. m²; funkcjonariusze mają do dyspozycji m.in. salę ćwiczeń taktyk i technik interwencji, zautomatyzowaną strzelnicę oraz stację obsługi radiowozów.
56. Kopalnia:
- a) Kopalnia Soli „Bochnia” z 1248 r. w Bochni – zabytkowa kopalnia soli nieczynna wydobywczo, czynna dla ruchu turystycznego i leczniczego (najstarsza kopalnia soli w Polsce, a zarazem najstarszy w Europie zakład przemysłowy działający nieprzerwanie od poł. XIII w. do dziś), w 1978 r. wraz z Kopalnią Soli „Wieliczka”, jako jeden z pierwszych 12. obiektów na świecie, została wpisana na listę światowego dziedzictwa UNESCO, obszar 1.104,947 ha, nr ref. 32 (najstarszy, obok Starego Miasta w Krakowie, z polskich obiektów na tej prestiżowej liście), woj. małopolskie,
  - b) Kopalnia Węgla Kamiennego „Murcki” z 1657 r. [formalnie z 1769 r.] w Katowicach, w dzielnicy Kostuchna [pierwotnie w Murckach], ul. Karolinki 1 (najstarsza nieprzerwanie działająca kopalnia węgla kamiennego w Polsce i w Europie); w l. 1947-48 przyłączona do kopalni „Boże Dary”, od 2010 r. po połączeniu z kopalnią „Staszic” pod nazwą KWK „Murcki-Staszic”, w 1992 r. włączona do Katowickiego Holdingu Węglowego S.A., w 2017 r. przejęta przez Polską Grupę Górniczą, PGG (największe przedsiębiorstwo górnicze w Polsce i w Europie),
  - c) kopalnia złota z 1273 r. w Złotym Stoku (ob. Muzeum Górnictwa i Hutnictwa Złota), ul. Złota 7 (najstarsza kopalnia złota w Polsce); w 1612 r. w kopalni zastosowano po raz pierwszy na świecie czarny proch strzelniczy do odstrzału skał; w czasie 700 lat eksploatacji z miejscowych złóż pozyskano ok. 16 t czystego złota, woj. dolnośląskie, pow. ząbkowicki,
  - d) Krzemionki [Krzemionki Opatowskie] – Muzeum Archeologiczne i Rezerwat „Krzemionki” – oddział Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim, zespół neolitycznych kopalń krzemienia pasiastego, położony pomiędzy wsiami Sudół i Magonie (najstarsza neolityczna kopalnia w Polsce, w Europie i na świecie), odkryte w 1922 r. przez geologa Jana Samsonowicza, eksploatowane w l. ok. 3900-1600 p.n.e., 4 rodzaje kopalń: jamowe, niszowe, filarowo-komorowe oraz komorowe, ponad 2.700 sztybów połączonych siecią rozchodzących się promieniście chodników, przeciętna gł. szybu 5-6 m, maks. gł. 9 m, maks. śred. 4-5 m, szer. chodników do 0,7 m, wys. 0,6-1,2 m; w 1994 r. wpisane na listę pomników historii, woj. świętokrzyskie, pow. ostrowiecki, gm. Bodzechów, Sudół 135 a,
  - e) Siary (najstarsza kopalnia ropy naftowej w Polsce, w Europie i na świecie; w l. 1852-54 wykonano tu najgłębsze szyby wykopane ręcznie, z których dostarczano ropę Ignacemu Łukasiewiczowi do Gorlic), woj. małopolskie, pow. gorlicki, gm. Sękowa,
  - f) Zabytkowa Kopalnia Srebra w Tarnowskich Górach, ul. Szczęść Boże 81 [d. Zabytkowa Kopalnia Rud Srebronośnych] – jedyna w Polsce podziemna trasa turystyczna umożliwiająca zwiedzanie podziemi dawnej kopalni kruszców srebronośnych, założonej w triasowych dolomitach i wapieniach (najstarsza kopalnia srebra w Polsce); jeden z dwóch udostępnionych do zwiedzania w 1976 r. fragmentów wyrobisk podziemnych funkcjonującej w l. 1784-1912 Królewskiej Kopalni Fryderyk; szlak turystyczny na głęb. 40 m o dł. 1.740 m, łączący trzy szyby: „Anioł”, „Żmija” i „Szczęść Boże”; w budynku nadszybia kopalni multimedialna wystawa z 2012 r.; w 2004 r. kopalnia wpisana na listę pomników historii, a w 2017 r. na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, nr ref. 1539, woj. śląskie.
57. Kopiec Niepodległości im. Józefa Piłsudskiego z l. 1934-37 zw. „Mogiłą Mogił”, usypany z inicjatywy por. Franciszka Supergana na szczycie Sowińca [358 m n.p.m.], w Lesie Wolskim, w Krakowie, w dzielnicy Zwierzyniec (największy zabytkowy kopiec w Polsce), proj. Franciszka Mączyńskiego, wys. ok. 35 m [393,6 m n.p.m.], śred. podstawy 111 m, obj. 130 tys. m³; w kopcu złożono ziemię ze wszystkich pól bitewnych I wojny światowej, na których walczyli Polacy; na szczycie płyta z Krzyżem Legionowym.
58. Kraniec Polski:
- a) kamień pamiątkowy w Jastrzębiej Górze, tzw. „Gwiazda Północy” [54°50'08.8" N]; obelisk wykonany w 2000 r. z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Jastrzębiej Góry (najdalej na północ wysunięty lądowy kraniec Polski), woj. pomorskie, pow. pucki, gm. Władysławowo,
  - b) kolano Bugu we wsi Zosin [24°09' E] (najdalej na wschód wysunięty kraniec Polski), woj. lubelskie, pow. hrubieszowski, gm. Horodło,
  - c) kolano Odry k/Osinowa Dolnego [14°07' E] (najdalej na zachód wysunięty kraniec Polski), woj. zachodniopomorskie, pow. Gryfiński, gm. Cedynia,
  - d) szczyt Opołonek w Bieszczadach Zachodnich, górujący nad Przełęczą Użocką, na granicy Polski i Ukrainy, na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego [49°00' N] (najdalej na południe wysunięty kraniec Polski), woj. podkarpackie, pow. bieszczadzki, gm. Lutowska.
59. Krasnal „Soluś” z 2009 r. w Parku Krasnala w Nowej Soli, al. Wolności 11 – figura z fiber-glassu firmy Malpol Fiberglass Statuary Experts, wpisana do „Księgi rekordów Guinnessa” (największy krasnal ogrodowy w Polsce, w Europie i na świecie), wys. 541 cm, woj. lubuskie.
60. Krater „A” w rezerwacie przyrody „Meteoryt Morasko” na Morasku w Poznaniu (największy krater w Polsce); krater powstał w wyniku upadku meteorytu ok. 5 tys. lat temu, śred. 90 m, pow. 4.657 m², głęb. 11,5 m, osady organiczne do 4 m, w podłożu iły neogeniczne, woda do 2,5 m.
61. Kromlechy [kręgi kamienne] w rezerwacie przyrody „Kręgi Kamienne” z 1958 r., w pobliżu wsi Odry nad rzeką Wdą, na terenie Borów Tucholskich (największe kromlechy w Polsce i drugie po Stonehenge skupisko obiektów tego typu w Europie); na cmentarzysku Gotów i Gepidów z I i II w. n.e., 10 całych kręgów i 2 częściowo zachowane, z których najmniejszy ma śred. 15 m, a największy 33 m, woj. pomorskie, pow. chojnicki, gm. Czersk.
62. Latarnia Morska Kikut k/Międzydrojów, nad Zatoką Pomorską, nieopodal wsi letniskowej Wisetka, na terenie Wolińskiego Parku Narodowego, na wyspie Wolin, uruchomiona w 1962 r. (najwyżej położona latarnia morska w Polsce),

usytuowana na wzniesieniu Kikut o wys. 73 m n.p.m., wys. wieży 18,20 m, wys. światła 91,50 m n.p.m. (najwyżej wyniesione światło na polskim wybrzeżu), zasięg światła 16 Mm (29,632 km); latarnia w pełni zautomatyzowana bez stałej obsługi, w spisach światła nawigacyjnych opisana jako niedozorowana, woj. zachodniopomorskie, pow. kamieński, gm. Międzyzdroje.

63. Linia kolejowa:

- a) Górnśląskie Koleje Wąskotorowe (GKW, miejscowa nazwa rosbanka) – publiczna sieć kolei wąskotorowych o rozstawie szyn 785 mm służąca głównie do transportu surowców i półproduktów między zakładami przemysłowymi Górnśląskiego Okręgu Przemysłowego, zbudowana przez Towarzystwo Kolei Górnśląskiej w l. 1851-57 (najstarsza, nieprzerwanie czynna kolej wąskotorowa w Polsce, w Europie i na świecie); GKW łączyły setki kopalń, hut, fabryk i elektrowni, ob. funkcjonują tylko jako kolej turystyczna; do dziś pozostała czynna tylko jedna, najstarsza linia historyczna Bytom Wąskotorowa – Miasteczko Śląskie Wąskotorowa, której operatorem jest Stowarzyszenie Górnśląskich Kolei Wąskotorowych, woj. śląskie, Bytom, Tarnowskie Góry, Miasteczko Śląskie,
- b) Kolej Wąskotorowa Rogów – Rawa – Biała [pot. Kolej Rogowska, d. Rogowska Kolej Wąskotorowa] z 1915 r. (najdłuższy odcinek czynnej kolei wąskotorowej w Polsce), ob. dł. trasy 49 km, średnia odległość między przystankami 3,2 km, rozstaw szyn 750 mm, woj. łódzkie, pow. brzeziński,
- c) linia kolejowa nr 311 Jelenia Góra – Jakuszcze [Kolej Izerska] z l. 1888-1902 w Karkonoszach i Górach Izerskich (najwyżej położona trasa kolejowa w Polsce), dł. 46,262 km, rozstaw szyn 1.435 mm, najwyższy punkt na stacji Szklarska Poręba Jakuszcze – 886 m n.p.m., woj. dolnośląskie,
- d) linia kolejowa Wrocław – Oława [pierwszy odcinek Kolei Górnśląskiej] o dł. ok. 26 km (najstarsza linia kolejowa w Polsce i jedna z najstarszych w Europie); 22 maja 1842 r. o godz. 6:00, ruszył z Wrocławia do Oławy pierwszy pociąg składający się z 11 wagonów I i II kl., posiadających łącznie 33 przedziały oraz 3 wagonów III kl. bez przedziałów, woj. dolnośląskie.

64. Linia tramwajowa:

- a) trasa tramwaju nr 46 z ul. Cegielnianej w Ozorkowie, przez Zgierz i centrum Łodzi do osiedla Chocianowice (najdłuższa linia tramwajowa w Polsce i druga pod względem długości w Europie i na świecie, po międzymiastowym systemie tramwajowym Kusttram w Belgii – 68 km, 70 przystanków), dł. 38 km, 58 przystanków, czas przejazdu ok. 115 min., woj. łódzkie,
- b) trasa tramwaju nr 38 od kościoła Świętej Trójcy do ul. Powstańców Śląskich w Bytomiu (najkrótsza linia tramwajowa w Polsce i najstarsza linia kursująca na normalnej trasie w Polsce i w Europie), dł. 1.340 m, 5 przystanków, czas przejazdu ok. 6 min., woj. śląskie.

65. Lokomotywa:

- a) parowóz Ok 22-31 zbudowany w 1929 r. w Fabryce Lokomotyw w Chrzanowie, nr fabryczny 238, wzorowany na pruskiej serii P8 [oznaczenie polskie Ok 1], ob. własność Muzeum Kolejnictwa w Warszawie, od 1987 r. znajduje się w Parowozowni Wolsztyn z 1907 r. (najstarszy polski parowóz pasażerski), układ osi 2'C (2-3-0), rozstaw osi skrajnych 8.050 mm, dł. z

tendrem ze zderzakiem 18.540 mm, wys. 4.625 mm, masa parowozu: próżnego 71,8 t, w stanie roboczym 78,9 t, w stanie próżnym z tendrem 94,4 t, w stanie roboczym z tendrem 133,0 t, moc 980 KM (720 kW), siła pociągowa 8.500 kG, prędkość maksymalna 100 km/h, woj. wielkopolskie, pow. wolsztyński, gm. Wolsztyn,

- b) parowóz TKb 1479 zbudowany w 1877 r. w niemieckich zakładach Berliner Maschinenbau-Actien-Gesellschaft BMAG [d. Luis Schwartzkopff], Berlin-Wildau, numer fabryczny 915, ob. eksponowany w Skansenie Taboru Kolejowego w Chabówce z 1993 r. (najstarsza zachowana lokomotywa w Polsce), parowóz przemysłowy – tendrzak (lokomotywa bez węglarki i zbiornika na wodę), układ osi B n2t (0-2-0), szerokość toru 1.435 mm, dł. 8.100 mm, masa 18 t, prędkość maksymalna 45 km/h, ciśnienie w kotle 10 at, śred. kół napędnych 1.100 mm, zapas węgla 1,175 t, zapas wody 3,5 m³, woj. małopolskie, pow. nowotarski, gm. Rabka-Zdrój.
66. Lotnisko:
- a) Lotnisko Nowy Targ (kod ICAO: EPNT) – sportowe lotnisko cywilne położone w Nowym Targu na wys. 628 m n.p.m. (najwyżej położone lotnisko w Polsce); obiekt otwarty w 1930 r., właściciel Aeroklub Nowy Targ, drogi startowe, kierunek 122/302: nawierzchnia trawiasta, 1.677 m, kierunek 019/199: nawierzchnia trawiasta (pas wyłączony z użytkowania), 680 m, woj. małopolskie,
  - b) Port Lotniczy Poznań-Ławica im. Henryka Wieniawskiego (kod IATA: POZ, kod ICAO: EPPO) na osiedlu Ławica w Poznaniu, ul. Bukowska 285 (najstarsze lotnisko w Polsce), obiekt powstał w 1913 r. jako Stacja Lotnicza Poznań (lotnisko wojskowe), od 1921 r. regularne krajowe przewozy lotnicze wykonywane przez pierwsze polskie przedsiębiorstwo transportu lotniczego „Aero-Targ”; drogi startowe, kierunek 10/28: nawierzchnia asfaltobeton, 2504 × 50 m, 2 nowoczesne terminale: pasażerski o pow. 23 tys. m² i cargo, 36 kierunków lotów regularnych do 16. krajów oraz 37 kierunków lotów czarterowych do 15. krajów.
67. Lustra w sali lustrzanej [d. jadalnia] na I piętrze pałacu, zwyczajowo zwanego zamkiem, w Pszczynie na Górnym Śląsku, ul. Brama Wybrańców 1 (największe lustro w Polsce i w Europie), 2 kryształowe lustro z XIX w., przywiezione z Paryża, o pow. 14 m² każde, woj. śląskie.
68. Łazienka z pocz. XX w. przy komnacie książęcej na Zamku Czocho w Suchej, nad Jeziorem Leśniańskim na Kwisie, w polskiej części Łużyc Górnych na Dolnym Śląsku (najstarsza łazienka w Polsce), porcelitowy komplet złożony z wanny, dwóch umywalk na postumentach, bidetu i miednicy, wykorzystywany tam przez ponad sto lat, woj. dolnośląskie, pow. lubański, gm. Leśna.
69. Łuk Mużakowa [zw. Łużyckim Wałem Granicznym] na pograniczu Górnych i Dolnych Łużyc, na terenie Polski i Niemiec – morena czołowa o podkowiastym kształcie w Parku Krajobrazowym Łuk Mużakowa, założonym w 2001 r., podzielona przez Nysę Łużycką na dwie prawie równe części (w Polsce znajduje się część wschodnia), powstała w plejstocenie, ok. 300-230 tys. lat temu, podczas zlodowacenia środkowopolskiego (największa morena czołowa w Polsce, w Europie i na świecie), pow. parku 18.714 ha, dł. moreny ok. 40 km,

- szer. 3-4 km (do zaliczenia na odznakę należy zdobyć 15 pkt. wg regulaminu OTP na wycieczce pieszej, lub 20 pkt. wg regulaminu KOT na wycieczce rowerowej); Łuk Mużakowa jest uważany za jedyną na Ziemi morenę czołową widoczną z kosmosu; w 2011 r. uzyskał certyfikat Geoparku Europejskiego, jako jedyny w Polsce należy do Światowej Sieci Geoparków (ang. *Global Geoparks Network*, GGN), woj. lubuskie, pow. żarski, gm. Brody, gm. Łęknica, gm. Przewóz, gm. Trzebiel, gm. Tuplice.
70. Macewy żeliwne na cmentarzu żydowskim z 1. poł. XVIII w. w Krzepicach nad rzeką Liswartą, ul. Nadrzeczna (największe skupisko żeliwnych macew w Polsce i jedno z największych w Europie); pow. cmentarza 1,4 ha, ok. 650 nagrobków, najstarszy z 1749 r., w tym 400 macew żeliwnych w większości z XIX w.; w 2000 r. w ramach akcji „Antyschematy” kirkut został uporządkowany i odnowiony przez młodzież polską i izraelską, woj. śląskie, pow. kłobucki.
71. Makieta Litzmannstadt Getto z l. 2015-19 w zabytkowym budynku kolejowym z 1941 r. w Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi, oddział Stacja Radegast, al. Pamięci Ofiar Litzmannstadt Getto 12 (największa makieta historyczna w Polsce), makieta wiernie odtwarzająca historyczny wygląd łódzkiego getta z l. 1940-44 w skali 1:400, wym. 4 × 10 m, ok. 8 tys. pieczołowicie oddanych budynków wraz z ich detalami architektonicznymi, ponad 6 tys. drzewek, obejmuje obszar getta w Łodzi w granicach z 1942 r. (najdłużej funkcjonujące i drugie co do wielkości miejsce koncentracji i przymusowej pracy ludności żydowskiej na ziemiach polskich); model powstał w oparciu o archiwalne projekty i plany budowlane, zachowane fotografie budynków i zdjęcia lotnicze oraz współczesną dokumentację fotograficzną.
72. Miasto:
- a) Elbląg u ujścia rzeki Elbląg do Zalewu Wiślanego – miasto na prawach powiatu, założone w 1237 r., prawa miejskie 1246 r. (najniżej położone miasto na prawach powiatu i jedno z najstarszych miast w Polsce), wys. od 1,5 m p.p.m. do 92 m n.p.m., pow. 79,52 km², liczba ludności ok. 117 tys., woj. warmińsko-mazurskie,
- b) Kielce nad rzeką Silnicą, w Górach Świętokrzyskich – miasto na prawach powiatu, stolica województwa świętokrzyskiego, prawa miejskie przed 1259 r. (najwyżej położone miasto wojewódzkie i miasto na prawach powiatu w Polsce), wys. od 260 do 408 m n.p.m., pow. 109,45 km², liczba ludności ok. 196,8 tys., woj. świętokrzyskie,
- c) Krynica Morska na Mierzei Wiślanej, między Zatoką Gdańską a Zalewem Wiślanym (najmniejsze pod względem gęstości zaludnienia miasto w Polsce), prawa miejskie 1991 r., pow. 116,01 km², liczba ludności ok. 1,3 tys., gęstość zaludnienia 11,2 os./km², woj. pomorskie, pow. nowodworski,
- d) Nowy Dwór Gdański nad rzeką Tugą w centrum Żuław Wiślanych (najniżej położone miasto w Polsce), prawa miejskie 1880 r., wys. od 1,4 m p.p.m. do 4,9 m n.p.m., pow. 5,07 km², liczba ludności ok. 10 tys., woj. pomorskie,
- e) Opatowiec, na Ponidziu, na terenie Koszycko-Opatowieckiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, prawa miejskie w l. 1271-1869 i ponownie od 2019 r. (od 2019 r. najmniejsze pod względem liczby ludności miasto w Polsce), liczba ludności ok. 330, woj. świętokrzyskie, pow. kazimierski,
- f) Rumia nad Zagórką Strugą, prawa miejskie 1954 r.; wraz z Wejherowem i Redą tworzy zespół miast zw. Małym Trójmiastem Kaszubskim (największe miasto niebędące siedzibą powiatu w Polsce), pow. 30,09 km², liczba ludności ok. 48,3 tys., woj. pomorskie, pow. wejherowski,
- g) Sopot nad Zatoką Gdańską, prawa miejskie 1901 r. (najmniejsze pod względem liczby ludności miasto na prawach powiatu w Polsce), pow. 17,28 km², liczba ludności ok. 30 tys., woj. pomorskie,
- h) Suwałki nad rzeką Czarną Hańczą – miasto na prawach powiatu, prawa miejskie 1720 r. (najzimniejsze miejsce w Polsce; to tu, co roku, notuje się najniższe temperatury), tzw. polski biegun zimna; zima pojawia się tu wcześniej i trwa długo, bo aż 119 dni, średnia roczna temperatura wynosi zaledwie 6°C, pow. 66 km², liczba ludności ok. 69,5 tys., woj. podlaskie,
- i) Świętochłowice nad Rawą, na Górnym Śląsku, w centrum Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego – miasto na prawach powiatu, prawa miejskie 1947 r. (najmniejsze pod względem powierzchni i największe pod względem gęstości zaludnienia miasto na prawach powiatu w Polsce, jedna z najgęściej zaludnionych miejscowości w Europie), pow. 13,31 km², liczba ludności ok. 50,39 tys., gęstość zaludnienia 3785,5 os./km², woj. śląskie,
- j) Świnoujście nad cieśniną Świną i Morzem Bałtyckim – miasto na prawach powiatu, prawa miejskie 1765 r. (najmniejsze miasto na prawach powiatu pod względem gęstości zaludnienia w Polsce); jedyne miasto w Polsce położone na 3. dużych zamieszkałych wyspach: Uznam, Wolin i Karsibór oraz 41. mniejszych niezamieszkałych wyspach i wysepkach; wyspy Uznam i Wolin mają stałe i bezpłatne połączenie promowe, a wyspy Wolin i Karsibór łączy Most Piastowski, pow. 197,23 km², liczba ludności 40,88 tys., gęstość zaludnienia 208 os./km², woj. zachodniopomorskie,
- k) Tarnów nad rzekami Białą i Dunajcem – miasto na prawach powiatu, prawa miejskie 1330 r. (najcieplejsze miejsce w Polsce; to tu, co roku, notuje się najwyższe temperatury), tzw. polski biegun ciepła; lato trwa tu najdłużej – 118 dni, średnia roczna temperatura 8-9°C, pow. 72,38 km², liczba ludności ok. 109,65 tys., woj. małopolskie,
- l) Wiślica nad Nidą, na Ponidziu, w Nadnidziańskim Parku Krajobrazowym, prawa miejskie w l. 1326-1870 i ponownie od 2018 r. (w 2018 r. najmniejsze pod względem liczby ludności miasto w Polsce), pow. 4,71 km², liczba ludności ok. 500, woj. świętokrzyskie, pow. buski.
73. Mierzeja:
- a) Mierzeja Helska [Półwysep Helski] na Pobrzeżu Gdańskim, na terenie Nadmorskiego Parku Krajobrazowego, rozciąga się od Władysławowa do Helu – piaszczysta kosa, utworzona przez prąd morski płynący na wsch. wzdłuż polskiego brzegu Bałtyku, na znacznym obszarze zalesiona (najdłuższy półwysep w Polsce), dł. 35 km, szer. od 150 m do 3 km, śred. wys. 20-25 m, maks. wys. 56 m n.p.m. (do zaliczenia na odznakę wystarczy 1 km spacer półwyspem w dowolnym miejscu), woj. pomorskie, pow. pucki,
- b) Mierzeja Wiślana na Pobrzeżu Gdańskim, rozciąga się od Gdańska do Lochstedt za Piławą w Federacji Rosyjskiej – piaszczysty wał oddzielający Zalew Wiślany i Żuławy Wiślane od otwartych wód Zatoki Gdańskiej

- (najdłuższa mierzeja w Polsce), dł. ok. 96 km, szer. ok. 1-2 km, maks. wys. 49,5 m n.p.m. (do zaliczenia na odznakę należy zdobyć 15 pkt. wg regulaminu OTP na wycieczce pieszej, lub 20 pkt. wg regulaminu KOT na wycieczce rowerowej), woj. pomorskie, pow. Gdańsk i nowodworski.
74. Mofeta im. prof. Henryka Świdzińskiego w Jastrzębiku na dnie Złockiego Potoku, w Beskidzie Sądeckim, tuż przy szosie z Jastrzębika do Złockiego – pomnik przyrody nieożywionej (największa i najwydajniejsza pod względem ilości wydobywanego się gazu mofeta w Polsce), odkryta w 1938 r.; dwa obudowane miejsca, w których z wody wydobywają się gazy: „Bulgotka” i „Dychawka”, pow. ok. 25 m², ilość wydobywających się gazów ok. 10 m³/min., woj. małopolskie, pow. nowosądecki, gm. Muszyna.
75. Most:
- a) Most 100-lecia Odzyskania Niepodległości z l. 2017018 nad Martwą Wisłą w Gdańsku (największa zwodzona przeprawa w Polsce), most łączy miasto z Wyspą Sobieszowską, dł. 181,5 m, szer. 14,92 m, czas otwarcia ok. 150 s, czas całej operacji od momentu zamknięcia szlabanów do podniesienia przęsła ok. 5 min.; przeprawa zastąpiła stary most pontonowy z 1976 r. zw. Mostem Sobieszowskim (najdłuższy most pontonowy w Polsce),
  - b) most autostradowy [MA 532] z l. 2007-14 nad doliną Kolejówki w Mszanie – most drogowy typu extradosed w ciągu autostrady A1 w Mszanie (najszerzy most w Polsce oraz najszerszy most typu extradosed w Polsce, w Europie i na świecie), proj. dr. inż. Stefana Jędrzejka, 3 stalowo-betonowe pylony o wys. 15,1 m każdy, podpory o wys. od 6,4 do 12,4 m, 4 przęsła, dł. 402,5 m, szer. od 38,58 do 47,45 m, woj. śląskie, pow. wodzisławski,
  - c) most autostradowy z l. 2009-11 w Rozgartach k/Grudziądz – most drogowy przez Wisłę w ciągu autostrady A1 (najdłuższy most belkowy w Polsce), proj. Piotra Waneckiego, dł. mostu nad nurtem rzeki 400 m, 3 przęsła: gł. (środkowe) o rozpiętości 180 m (najdłuższe betonowe przęsło w Polsce) i dwa skrajne o rozpiętości 110 m, całkowita dł. przeprawy liczona w osiach skrajnych podpór 1.953,6 m, dł. estakad najazdowych: płn. 994,9 m (21 przęsła) i płd. 562,9 m (12 przęsła), szer. 34,7 m, woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Grudziądz,
  - d) Most im. Bronisława Malinowskiego z l. 1876-79 na dolnej Wiśle w Grudziądzu – obiekt o konstrukcji stalowej kratownicowej, dwukrotnie zniszczony, odbudowany w l. 1947-51 (najdłuższy most drogowo-kolejowy w Polsce), dł. 1.098 m, 11 przęsła, w tym 4 bezpośrednio nad nurtem Wisły, o rozpiętości 100 m każde, szer. 14,6 m, woj. kujawsko-pomorskie,
  - e) Most im. gen. Elżbiety Zawackiej [d. most Wschodni] z l. 2010-13 w Toruniu – most drogowy przez Wisłę w ciągu drogi krajowej nr 91 (obiekt z najdłuższym przęsłem wśród mostów łukowych w Polsce), 2 stalowe łuki na 3. podporach, każde przęsło o dł. 270 m, dł. 540 m, szer. 30 m, całkowita dł. przeprawy wraz z drogami dojazdowymi 4.000 m,
  - f) Most im. Jana Pawła II z 2008 r. w Puławach – stalowy most drogowy na Wiśle (most z najdłuższym przęsłem łukowym w Polsce), dł. 1.038,2 m, szer. 22,3 m, 15 przęsła, rozpiętość głównego, łukowego przęsła nurtowego 212 m; w głównym nurcie rzeki most nie ma żadnej podpory – przekracza ją jednym przęsłem, woj. lubelskie,
  - g) most kolejowy na Wiśle w Tczewie, na trasie magistrali kolejowej łączącej Warszawę z Gdańskiem – obiekt o konstrukcji stalowej kratownicowej, wybudowany w 1891 r. wg proj. Johanna Schwedlera, zburzony w 1939 r., odbudowany w 1958 r. wg proj. Konrada Liśkiewicza (najdłuższy most kolejowy w Polsce), dł. 1.030 m, 10 przęsła o rozpiętości 128,6 m każde, 2 tory, woj. pomorskie,
  - h) most drogowy z l. 2010-13 pod Kwidzynielem – most typu extradosed przez Wisłę w ciągu drogi krajowej nr 90, pomiędzy wsiami Korzeniewo i Opalenie (najdłuższy most typu extradosed w Polsce oraz jeden z najdłuższych w Europie i na świecie), proj. Adama Nadolnego, 6 przęsła, rozpiętość dwóch najdłuższych przęsła 204 m każde, wys. pylonów 17,2 m, dł. przeprawy 808,5 m, 3 estakady dojazdowe o dł. 409,8 m, 479,6 m i 144,4 m, całkowita dł. obiektu mostowego 1.867,2 m, szer. 15,9 m; most zastąpił w tym miejscu przeprawę promową, która kursowała jedynie od wiosny do jesieni, woj. pomorskie, pow. kwidziński,
  - i) Most Rędziński z 2011 r. na Odrze we Wrocławiu – drogowy most wantowy, cz. autostrady A8 (największy powierzchniowo most żelbetowy w Polsce, w Europie i na świecie, most o najwyższym pylonie i najdłuższym przęsle żelbetowym, najdłuższy żelbetowy most podwieszany i najdłuższy most podwieszany na jednym pylonie w Polsce), proj. prof. Jana Biliszczuka, pow. 70 tys. m², wys. pylonu 122 m, dł. przęsła 256 m, dł. przeprawy 612 m, całkowita dł. razem z dojazdowymi estakadami 1.742 m, szer. 38,58 m.
76. Mozaika na płd. ścianie wieżowca Biprostatu z 1964 r. w Krakowie, ul. Królewska 57 – kubistyczna mozaika Celiny Styrylskiej-Taranczewskiej na budynku proj. arch. Mieczysława Wrześniaka i Piotra Czapczyńskiego (największa tego typu mozaika w Polsce), wys. 55 m, 1,6 mln różnobarwnych płytek; w 2011 r. ukończono gruntowny remont i przebudowę całego kompleksu, mozaikę wpisano do rejestru zabytków i odrestaurowano.
77. Mural z 2001 r. na ścianie kamienicy przy ul. Piotrkowskiej 152 w Łodzi – malowidło grupy Design Futura (największe graffiti w Polsce oraz jedno z największych w Europie i na świecie wpisane do „Księgi rekordów Guinnessa”); pow. 600 m², dł. 30 m, wys. 20 m.
78. Mury miejskie:
- a) mury miejskie z XIII w. w Chełmnie (jedne z najlepiej zachowanych murów miejskich w Polsce, otaczające miasto prawie pełnym obwodem), dł. ok. 1.700 m, zachowane 23 baszty, woj. kujawsko-pomorskie,
  - b) mury miejskie w Toruniu – zespół średniowiecznych obwarowań Torunia, na które składają się mury Starego Miasta i Nowego Miasta, budowany od poł. XIII w., rozbudowywany i modernizowany do XVI w. (najstarsze zachowane fragmenty muru miejskiego w Polsce; najwcześniejszy odcinek wzdłuż ul. Pod Krzywą Wieżą datowany na l. 1246-62).
79. Muzeum:
- a) Akwarium Gdyńskie [d. Muzeum Oceanograficzne i Akwarium Morskie Morskiego Instytutu Rybackiego w Gdyni] z 1971 r. w budynku Stacji

- Morskiej z 1938 r. na Molo Południowym w Gdyni, al. Jana Pawła II 1 (największe akwarium w Polsce); od 2005 r. muzeum posiada status ogrodu zoologicznego; wystawy muzealne dotyczące oceanografii i hydrobiologii oraz akwaria z florą i fauną zarówno morską, jak i słodkowodną; 68 akwariów ekspozycyjnych o poj. od 200 do 10 tys. litrów, w których znajduje się ponad 1,5 tys. żywych organizmów z 215 gatunków, w tym: 142 gat. ryb, 58 gat. bezkręgowców, 12 gat. gadów i 3 gat. płazów,
- b) Centrum Edukacji Przyrodniczej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, III Kampus UJ, ul. Gronostajowa 5 – pozawydziałowa jednostka muzealno-dydaktyczna UJ powstała dzięki połączeniu zbiorów czterech jednostek uczelnianych: Muzeum Zoologicznego, Muzeum Geologicznego, Muzeum Paleobotanicznego i Muzeum Antropologicznego, d. znajdujących się w oddzielnych budynkach (najstarsze i ob. największe muzeum przyrodnicze w Polsce); Muzeum Zoologiczne rozpoczęło swoją działalność w 1782 r. jako Gabinet Historii Naturalnej przy ul. Świętej Anny 6, w 1967 r. wystawa została przeniesiona do budynku przy ul. Romana Ingardena 6, a w 2014 r. do Centrum Edukacji Przyrodniczej, pow. ok. 2.400 m².
- c) Muzeum Archeologiczne na Starym Mieście w Krakowie, ul. Senacka 3 (najstarsze muzeum archeologiczne w Polsce); utworzone w 1850 r. jako Muzeum Starożytności z siedzibą w Bibliotece Jagiellońskiej przy ul. Św. Anny 8, w 1864 r. przeniesione wraz z innymi agendami Towarzystwa Naukowego Krakowskiego do nowego gmachu przy ul. Sławkowskiej 17, a w 1967 r. do obecnej siedziby, ponad 500 tys. egzemplarzy zbiorów z zakresu archeologii Polski i świata,
- d) Muzeum Kolei Wąskotorowej w Wenecji, oddział Muzeum Ziemi Pałuckiej w Żninie oraz Żnińska Kolej Powiatowa [d. Żnińska Kolej Dojazdowa] z 1972 r. z sezonowym ruchem turystycznym (największe muzeum kolejnictwa i najwęższe tory kolei publicznej w Polsce oraz w Europie); linia wąskotorowa do niedawna regularny środek transportu dla mieszkańców z okolicznych wsi, dziś atrakcja turystyczna Szlaku Piastowskiego na trasie: Żnin – Wenecja – Biskupin – Gąsawa, dł. 12 km, rozstaw szyn zaledwie 600 mm, woj. kujawsko-pomorskie, pow. żniński, gm. Żnin,
- e) Muzeum Motoryzacji i Techniki z 1995 r. w Otrębusach, ul. Warszawska 21 (największa placówka tego typu w Polsce i w Europie); ekspozycja ponad 300 zabytkowych pojazdów, m.in. samochodów osobowych, ciężarówek, autobusów, motocykli, czołgów i wozów pancernych oraz rekwizytów, woj. mazowieckie, pow. pruszkowski, gm. Brwinów,
- f) Muzeum Motyli z 2000 r. na III piętrze 9-kondygnacyjnej wieży Domu Rybaka z 1957 r. we Władysławowie, ul. gen. Józefa Hallera 19 (muzeum z największą liczbą eksponatów na najmniejszej powierzchni wystawienniczej w Polsce), zbiory motyli i owadów pochodzących z całego świata, ponad 70 gablot entomologicznych, ok. 3.000 okazów, woj. pomorskie, pow. pucki,
- g) Muzeum Mydła i Historii Brudu na Starym Mieście w Bydgoszczy, ul. Długa 13-17 – prywatne muzeum założone w 2012 r. z inicjatywy Darii Brodziak-Kieraszczyk i Adama Bujnego, prezentujące historię brudu i higieny od czasów starożytnych po współczesność, uchodzi za jedną z nielicznych tego typu placówek w Europie (najciekawsze muzeum w Polsce); w 2015 r. miesięcznik „National Geographic Travel” umieścił placówkę na pierwszym miejscu listy najbardziej interesujących polskich muzeów; w 2017 r. obiekt otrzymał certyfikat Polskiej Organizacji Turystycznej „Najlepszy Produkt Turystyczny”, woj. kujawsko-pomorskie,
- h) Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju nad Bystrzycą Dusznicką, ul. Kłodzka 42 – placówka muzealna Samorządu Województwa utworzona w 1968 r. w starym młynie papierniczym z 1605 r. (najstarsza papiernia działająca do dnia dzisiejszego w Polsce oraz jeden z najbardziej interesujących pod względem architektonicznym obiektów przemysłowych w Europie i na świecie); w 2011 r. obiekt wpisany na listę pomników historii, woj. dolnośląskie, pow. kłodzki,
- i) Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy w Pruszkowie, pl. Jana Pawła II 2 (największy ośrodek metalurgiczny w Polsce i w Europie oraz relikty jednego z najpotężniejszych ośrodków hutniczych na świecie), ok. 240 stanowisk archeologicznych; wystawa „Przedświt” – Mazowieckie Centrum Metalurgiczne z przełomu er, przybliżająca i popularyzująca wiedzę na temat jednego z najważniejszych odkryć w powojennej archeologii polskiej, woj. mazowieckie,
- j) Muzeum Zabawek i Zabawy z 1979 r. w Kielcach, pl. Wolności 2 (najstarsze i największe muzeum zabawek w Polsce), d. Muzeum Zabawkarstwa, stanowiące zaplecze badawcze dla producentów i projektantów zabawek; kolekcja zabawek historycznych, etnograficznych i współczesnych oraz modele i zbiory ikonograficzne, od 2006 r. w d. halach targowych Chaskiela Landaua z l. 1871-73,
- k) Muzeum Ziemi im. Karola Sabatha na terenie parku JuraPark Solec w Solcu Kujawskim (największe muzeum paleontologiczne w największym parku tego typu w Polsce i jednym z największych w Europie); ekspozycja ponad 1.000 skamieniałości roślin i zwierząt pochodzących z różnych stron świata, woj. kujawsko-pomorskie, pow. bydgoski,
- l) Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie, ul. Kredytowa 1, powstało w 1888 r. z inicjatywy prof. Jana Karłowicza i Jana Maurycego Kamińskiego jako Muzeum Etnograficzne przy Warszawskim Ogrodzie Zoologicznym, w 1897 r. zbiory przeniesiono do Muzeum Przemysłu i Rolnictwa przy ul. Krakowskie Przedmieście 66, w 1939 r. zniszczone, w l. 1946-59 Muzeum Kultur Ludowych z tymczasową siedzibą w pałacu Brühla na Młocinach przy ul. Muzealnej 1, w 1955 r. przemianowane na Muzeum Kultury i Sztuki Ludowej, od 1964 r. pod ob. nazwą, od 1973 r. w ob. lokalizacji (najstarsze i największe muzeum etnograficzne w Polsce oraz jedno z największych w Europie); ponad 80 tys. obiektów, ok. 120 tys. archiwaliów,
- m) Park Nauki i Ewolucji Człowieka z 2014 r. w Krasiejowie, ul. 1 Maja 10 (najnowocześniejsze muzeum człowieka w Polsce i w Europie); w odmienny świat, daleki zarówno w czasie, jak i w przestrzeni przenosi prom kosmiczny, liczne wystawy multimedialne obrazujące powstawanie i tworzenie się człowieka od naszych pra-przodków, woj. opolskie, pow. opolski, gm. Ozimek,

- n) Rynek Podziemny, oddział Muzeum Historycznego Miasta Krakowa pod wsch. częścią płyty Rynku Głównego w Krakowie, Rynek Główny 1 – szlak turystyczny z 2010 r. ze stałą wystawą „Śladem europejskiej tożsamości Krakowa” przedstawiającą historię miasta, związek z Hanzą oraz ośrodkami handlowymi i kulturalnymi średniowiecznej Europy (najnowocześniejsze muzeum w Polsce i jedno z najnowocześniejszych w Europie); autor koncepcji wystawy dr Cezary Buśko, proj. architektoniczny ekspozycji prof. Andrzej Kadłuczka z zespołem Studia Archecon, ok. 700 eksponatów, ok. 500 elektronicznych odwzorowań zabytków, ok. 600 rekonstrukcji 3D, 13 filmów, 7 manekinów i makiet, pow. ponad 6 tys. m², w tym rezerwat archeologiczny 4 tys. m²,
- o) Skansen Archeologiczny „Karpacka Troja” z l. 2007-09 w Trzcinicy k/Jasła nad doliną rzeki Ropy – oddział Muzeum Podkarpackiego w Krośnie – kompleks muzealny powstały w miejscu odkrycia jednego z najstarszych grodzisk w Polsce zwanego „Wałami Królewskimi”, sięgającego wczesnej epoki brązu (na terenie skansenu najstarsze ze znanych osad obronnych w Polsce), woj. podkarpackie, pow. jasielski, gm. Jasło, Trzcinica 646.
80. Napis nagrobkowy z ok. 1006 r. w podziemiach bazyliki prymasowskiej Wniebowzięcia NMP i św. Wojciecha [archikatedra gnieźnieńska] na Wzgórzu Lecha w Gnieźnie (najstarszy w Polsce napis nagrobkowy), woj. wielkopolskie.
81. Obiekt gastronomiczny:
- a) Dobro&Dobro Espresso Bar w Warszawie, w dzielnicy Mokotów, przy pl. Unii Lubelskiej, ul. Puławska 11 (najmniejsza kawiarnia w Polsce), kawiarnię założyło w 2016 r. małżeństwo z Ukrainy – Inna Yarova i Oleg Yarovi, pow. ok. 6 m²; maleńki rozmiar kawiarni ma też swoje plusy, przede wszystkim jest to miejsce dla osób lubiących kameralność, zapewniającą spokojny i przytulny nastrój oraz trochę prywatności, otwarte codziennie: poniedziałek – piątek w godz. 7:30 – 20:00 (w soboty od 9:30, w niedziele od 10:30),
- b) Panorama Sky Bar [d. Panorama Club] z 1989 r. w kompleksie biurowo-hotelowym Centrum LIM, w centrum Warszawy, al. Jerozolimskie 65/79 (najwyżej położony bar w Polsce); zlokalizowany na 40. i 41. piętrze Hotelu Marriott, wys. ok. 140 m n.p.t., pow. całkowita 294,2 m², w tym pow. antresoli na 41. piętrze 131 m², otwarte codziennie w godz. 18:00 – 2:00,
- c) pizzeria przy barze mlecznym „Poranek” w Słupsku, ul. Wojska Polskiego 46 (najstarsza działająca do dziś pizzeria w Polsce), założona w 1974 r. z inicjatywy dyr. Zakładu Nowoczesnych Wdrożeń PSS „Społem” Tadeusza Szoldry, woj. pomorskie,
- d) pub w Hali Pomp z 2. poł. XIX w. w Kopalni „Guido” – oddział Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrze, ul. 3 Maja 93 (najgłębiej położony pub pod ziemią w Polsce i w Europie), gł. 320 m p.p.t., wys. 4,6 m, pow. 164,5 m², poj. w zależności od ustawienia stolików i krzeseł ok. 140-160 osób, otwarte: wtorek – środa w godz. 11:00 – 20:00 (w czwartki, soboty i niedziele do 22:00, w piątki od 23:00), woj. śląskie,
- e) restauracja „Poziom 1959” z 2014 r. w Zakopanem, Kuźnice 14, przy górnej stacji kolei linowej „Kasprowy Wierch” z l. 1935-36 na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowego w Tatrach Zachodnich (najwyżej położony lokal gastronomiczny w Polsce – 1.959 m n.p.m.), czynne codziennie w godzinach pracy kolei linowej, woj. małopolskie, pow. tatrzański.
82. Obiekt handlowy:
- a) Aleja Bielany [d. Park Handlowy Bielany] z przeł. XX i XXI w. w Bielanych Wrocławskich, ul. Czekoladowa 5-22, przy pld. granicy Wrocławia – centrum handlowo-usługowo-rozrywkowe pod zarządem IKEA Centres Poland S.A. (największe centrum handlowe w Polsce); 3 kondygnacje nadziemne i 1 podziemna, pow. całkowita 170 tys. m², pow. handlowo-usługowa 145 tys. m², kino Helios z 8 salami projekcyjnymi, 4,7 tys. miejsc parkingowych, w tym 700 na parkingu podziemnym; w XXI w. kilkakrotnie przebudowywane i rozbudowywane, woj. dolnośląskie, pow. wrocławski, gm. Kobierzyce,
- b) Centrum Handlowe „Arkadia” z l. 2002-04 na Muranowie, w Śródmieściu Warszawy, al. Jana Pawła II 82 (największy budynek, w jednym z największych centrów handlowych w Polsce i w Europie); 5 kondygnacji nadziemnych, kubatura 1.544 tys. m³, pow. całkowita 307,75 tys. m², pow. użytkowa 287 tys. m², pow. handlowo-usługowa 110 tys. m², wys. 25 m, masa 325 tys. ton, 255 sklepów, 22 restauracje, 15-ekranowe kino Cinema City, 31 wind, 20 pochylni i schodów ruchomych oraz dwupoziomowy parking na 4,5 tys. pojazdów,
- c) Dom Handlowy Renoma [d. Powszechny Dom Towarowy] z l. 1929-30 we Wrocławiu, ul. Świdnicka 40 – zabytkowy dom towarowy proj. Hermanna Dernburga, przebudowany i rozbudowany w l. 2005-09 (największy zabytkowy obiekt tego typu w Polsce), 7 kondygnacji, pow. całkowita 99,5 tys. m², pow. użytkowa 31 tys. m², pow. biurowa 10 tys. m², ponad 120 sklepów i punktów usługowych, 630 miejsc parkingowych,
- d) Organic market ekologiczny oraz ekologiczne bistro z 2017 r. na parterze wieżowca Q22, w Śródmieściu Warszawy, al. Jana Pawła II 22 – market sieci Organic Farma Zdrowia, największej w Polsce sieć samoobsługowych delikatesów z produktami ekologicznymi i tradycyjnymi (największy market ekologiczny w Polsce); w ofercie produkty bezglutenowe, bez laktozy, bezcukrowe, wegetariańskie i wegańskie, pow. ok. 500 m².
83. Obiekt sportowy:
- a) First Warsaw Golf & Country Club w Rajszewie, ul. Golfowa 44 – pole golfowe klasy mistrzowskiej z 1992 r. (najstarsze ob. użytkowane pole golfowe, uznawane za najlepszy obiekt tego typu w Polsce oraz za jeden z najbardziej wymagających w Europie); 18 dołków, 72 par, dł. 6,6 tys. m, pow. 65 tys. m², woj. mazowieckie, pow. legionowski, gm. Jabłonna,
- b) GOjump we Wrocławiu, ul. Jana Długosza 59-75 – park trampolin z 2016 r. (największy obiekt tego typu w Polsce i jeden z największych w Europie), hala o pow. ok. 3,5 tys. m² podzielona na trzy podstawowe strefy: trampolin rekreacyjnych, freestyle i akrobatyczno-cyrkową oraz ścieżki trampolinowe, MegaTrampa o pow. 37 m² (największa trampolina w Polsce), tor przeszkód Goninja, strefa skoków na dmuchaną poduchę, basen z gąbkami, boisko do gry w zbijaka i miejsce wsadów do kosza,
- c) nartorolkostrada z 2018 r. w Czarnym Borze – całoroczny sztuczny tor biathlonowy w rejonie góry parkowej przy stadionie sportowym w Czarnym

- Borze (największy i jeden z najnowocześniejszych obiektów tego typu w Polsce), dł. 3.260 m, woj. dolnośląskie, pow. wałbrzyski,
- d) Stadion Narodowy w Warszawie [od 2015 r. pod nazwą PGE Narodowy], al. ks. Józefa Poniatowskiego 1 – wielofunkcyjny obiekt sportowy, wybudowany w l. 2008-11 (największy i najnowocześniejszy stadion sportowy w Polsce z 4. [najwyższą] kategorią w klasyfikacji UEFA); boisko o wym. 105 × 68 m, dwukondygnacyjne trybuny z 58.500 miejscami, w tym 106 dla osób niepełnosprawnych, 4.600 o podwyższonym standardzie dla gości specjalnych i 69 łóż VIP dla 800 osób oraz 900 miejsc prasowych dla mediów; łączna kubatura stadionu (bez dachu) ponad 1 mln m³, pow. całkowita 203.920 m², rozpiętość rozsuwanego dachu 240 × 270 m, dł. dolnej promenady 924 m, iglica zawieszona na wys. 100 m ponad murawą,
- e) stadion sportowy na górze parkowej w Boguszowie-Gorcach, ul. Janusza Kusocińskiego (najwyżej położony stadion w Polsce – 664 m n.p.m.), woj. dolnośląskie, pow. wałbrzyski,
- f) ścianka wspinaczkowa „Chwyciarnia” z 2018 r. na ścianie Małej Areny w hali widowiskowo-sportowej Arena Gliwice, ul. Akademicka 50 (największy i najwyższy obiekt tego typu w Polsce), strefy sportowe i rekreacyjne o różnych stopniach trudności, łączna powierzchnia wspinaczkowa ok. 950 m², wys. 19 m, dł. dróg sportowych 25 m oraz jedyna w Polsce ścianka gier i zabaw interaktywnych dla dzieci (Verticla Story); ze ścianki wspinaczkowej może korzystać jednocześnie do 80 osób, woj. śląskie,
- g) tor regatowy [d. Port Drzewny] z 1920 r. w Bydgoszczy, na terenie osiedla Brdujście, w pobliżu ujścia Brdy do Wisły, oddzielony od Wisły wałem i groblą, ul. Witebska 26 – zbiornik wodny wykorzystywany do uprawiania sportów wodnych; ob. jeden z najważniejszych akwenów w Polsce służących do rozgrywania regat wioślarskich, kajakarskich i żeglarskich oraz zawodów motorowodnych i narciarstwa wodnego (najstarszy tor regatowy w Polsce, kreowany na krajowe centrum sportów wodnych w l. 20. i 30. XX w.), pow. 60 ha, wys. piętrzenia wody ok. 3,7 m, wys. lustra 32,3 m n.p.m., średnia gł. 3 m, wym. 2.000 × 330 m, woj. kujawsko-pomorskie,
- h) Wielka Krokiew im. Stanisława Marusarza w Zakopanem, na płn. stoku góry Krokiew [1.378 m n.p.m.] w Tatrach Zachodnich – naturalna skocznia narciarska proj. inż. Karola Stryjeńskiego z 1925 r. wchodząca w skład Ośrodka Przygotowań Olimpijskich, zarządzana przez Centralny Ośrodek Sportu (najstarsza i największa skocznia narciarska w Polsce), obiekt wyposażony w igelit, sztuczne oświetlenie i tory lodowe umożliwiające oddawanie skoków w temperaturze w granicach 20 °C; punkt konstrukcyjny K125, rozmiar skoczni (HS) 134 m, dł. najazdu 91 m, nachylenie najazdu 35°, dł. progu 6,5 m, nachylenie progu 11°, wys. progu 3 m, nachylenie zeskoku 35,5°, trybuny dla ok. 50 tys. osób; oficjalny rekord skoczni 143,5 m od 2019 r. należy do Dawida Kubackiego, a rekord letni 145 m do Japończyka Yukiya Satō; obiekt posiada homologację FIS; w 2004 r. skocznia była areną pierwszych w historii skoków nocnych podczas zawodów Grand Prix, woj. małopolskie, pow. tatrzański.
84. Obozowisko na zboczach Winnej Góry w Trzebnicy, datowane na 500 tys. lat (najstarszy ślad pobytu człowieka na ziemiach polskich); odkryte przez wrocławskiego archeologa – Jana Michała Burdukiewicza ślady obozowiska wyglądają niepozornie, lecz mają bardzo doniosłe znaczenie. Miejsce rewelacyjnego odkrycia archeologicznego znajduje się na rzadko odwiedzanych stokach Winnej Góry. Od słynnego sanktuarium św. Jadwigi można dojść tam w kilka minut ulicami Błotnistą i Piwniczną, woj. dolnośląskie.
85. Obóz zagłady w Treblince [oficjalnie *SS-Sonderkommando Treblinka*] – niemiecki nazistowski obóz zagłady funkcjonujący w l. 1942-43 nieopodal wsi i stacji Treblinka, przy linii kolejowej Siedlce – Sokołów Podlaski – Małkinia (największy ośrodek zagłady w Generalnym Gubernatorstwie, a zarazem drugi po Auschwitz-Birkenau w okupowanej Europie), obóz utworzony w ramach akcji „Reinhardt” jako element tzw. ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej; pow. 20 ha, 9-13 stacjonarnych komór gazowych, personel: 30-40 Niemców, 90-120 wachmanów, liczba ofiar ok. 800 tys., ob. Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince – oddział Muzeum Regionalnego w Siedlcach, woj. mazowieckie, pow. sokołowski, gm. Kosów Lacki.
86. Obserwatorium astronomiczne z 1987 r. na Suhorze, w Gorcach, na terenie Gorczańskiego Parku Narodowego – placówka badawcza Katedry Astronomii Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie (najwyżej położone obserwatorium astronomiczne w Polsce – 1.000 m n.p.m.), obserwacje wykonywane są za pomocą reflektora (teleskopu zwierciadlanego) Cassegraina 600 mm, umieszczonego w obrotowej kopule o śred. 5 m, woj. małopolskie, pow. limanowski, gm. Niedźwiedź.
87. Obwodnica miejscowości Gołęb (najstarsza obwodnica drogowa w Polsce); zbudowana w 1840 r. na koronie masywnego wału przeciwpowodziowego; wykonana na polecenie cara Rosji Mikołaja I, obiega miejscowość od południa i zachodu (do zaliczenia na odznakę należy odbyć 1 km spacer w dowolnym miejscu), woj. lubelskie, pow. puławski, gm. Puławy.
88. Ogród:
- a) Ogród z 2002 r. na dachu Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, na Powiślu, ul. Dobra 56/66 (największy ogród dachowy w Polsce i jeden z największych w Europie), ogród proj. Ireny Bajerskiej składa się z dwóch części: górnego ogrodu o pow. 2 tys. m² na wys. 16 m i dolnego ogrodu o pow. 15 tys. m² połączonych strumieniem z kaskadowo spływającą wodą; pow. całkowita ponad 1 ha, roślinność zajmuje 5.111 m²,
- b) Związek Stowarzyszeń – Śląski Ogród Botaniczny z 2003 r. w Mokrem, w obszarze miejskim Mikołowa (największy ogród botaniczny w Polsce), pow. ok. 100 ha; 3 ogrody: Ogród Żółty przy ul. Sosnowej 5, Ogród Czerwony przy ul. Grudniowej 1b oraz Ogród Zielony (w budowie), Centrum Edukacji Przyrodniczej i Ekologicznej (CEPiE) na Sośniej Górze [329 m n.p.m.] z wieżą widokową o wys. 14 m, 5 pracowni: Pracownia Edukacji Przyrodniczej i Ekologicznej, Pracownia Śląskiego Kalendarza Ekologicznego, Pracownia Studiów nad Systemami Adaptacyjnymi, Pracownia Kolekcji Naukowych, Zachowawczych i Ozdobnych oraz Pracownia Kolekcji Siedliskowych, woj. śląskie, pow. mikołowski, gm. Mikołów, sołectwo Mokre.

89. Ołtarz:
- a) bursztynowy Ołtarz Ojczyzny z wizerunkiem Matki Bożej – patronki Świata Pracy w prezbiterium bazyliki św. Brygidy na osiedlu Osiek, na Starym Mieście w Gdańsku, ul. Profesorska 17 (największy obiekt tego typu w Polsce, w Europie i na świecie); nastawa ołtarzowa autorstwa prof. Stanisława Radwańskiego i bursztywnika Mariusza Drapikowskiego z l. 2001-17, pow. 120 m², wys. 13 m, szer. 12 m,
  - b) ołtarz główny z l. 1623-24 w bazylice katedralnej Wniebowzięcia NMP w Pelplinie, Plac Mariacki 2 – wielokondygnacyjna barokowa nastawa fundacji opata Leonarda II z obrazami działającego na Pomorzu wybitnego malarza Hermana Hana (najwyższy drewniany ołtarz w Polsce i w Europie Środkowej), 5 kondygnacji, wys. 25 m, woj. pomorskie, pow. tczewski.
90. Opera i Filharmonia Podlaska – Europejskie Centrum Sztuki w Białymstoku, ul. Odeska 1 – powołana w 1954 r. jako Państwowa Orkiestra Symfoniczna, w l. 1974-2005 pod nazwą Filharmonia Białostocka z siedzibą przy ul. Podleśnej 2, od 2005 r. pod ob. nazwą, od 2012 r. w nowym gmachu (największe oraz najnowocześniejsze centrum kulturalne w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej); 3 sceny przy ul. Odeskiej: Duża Scena – wym. 20 × 16 m, pow. 2 tys. m², kubatura 18 tys. m³, 756 miejsc, Scena Kameralna – pow. 300 m², kubatura 2,1 tys. m³, 148 miejsc i Amfiteatr – pow. 550 m², 550 miejsc oraz sala koncertowa przy ul. Podleśnej – wym. 17,5 × 10,5 m, pow. 520 m², 447 miejsc i sala kameralna – wym. 8 × 2,7 m, pow. 99,3 m², 100 miejsc, woj. podlaskie.
91. Organy piszczałkowe autorstwa Hansa Hummla z l. 1612-23 w bazylice kolegiackiej pw. św. Andrzeja Apostoła z XIII/XIV w. w Olkuszu, ul. Szpitalna 1 (najstarsze zachowane organy w Polsce z oryginalnym projektem [obudową] i mechanizmem oraz jedne z najstarszych w Europie zachowane w stopniu bliskim oryginałowi); stół gry o 2 manualach [klawiatury ręczne] i pedale [klawiatura nożna], 31 głosów i 1.776 piszczałek, woj. małopolskie.
92. Orla Perć – szlak turystyczny oznakowany kolorem czerwonym, poprowadzony stokami oraz granią przez przełęcze i szczyty, między przeł. Zawrat i Krzyżne i dalej grzbietem Wołoszyna na Polanę pod Wołoszynem (uważany za najtrudniejszy i najniebezpieczniejszy szlak górski w Tatrach i w całej Polsce [od otwarcia szlaku w 1906 r. zginęło na nim 140 osób], zw. szlakiem „Tylko dla orłów”), najdłuższy graniowy szlak w Tatrach Wysokich, dł. 4,3 km; skalę trudności szlaku wykorzystał Roman Kotakowski, opisując życie w utworze „Orla Perć” poświęconym filozofii księdza Józefa Tischnera, woj. małopolskie.
93. Otwór wejściowy do Jaskini Komora Gwiazdzista, w zboczu Wielkiej Turni [1.847 m n.p.m.], w Dolinie Małej Łąki, w Tatrach Zachodnich (największy otwór jaskiniowy w Polsce), wys. 20 m, szer. 10 m, woj. małopolskie, pow. tatrzański.
94. Oz Bukowsko-Mosiński na Pojezierzu Poznańskim [Wysoczyzna Poznańska] (najdłuższy oz w Polsce i jeden z najdłuższych na obszarze całego niżu środkowoeuropejskiego), dł. ok. 37 km, maks. wys. względna 41 m [w okolicach Mirosławek], szer. podstawy ok. 80-300 m, oz składa się z 25 pagórków; jakże dziwna to forma terenu: długi, kręty wał, ciągnący się często na długości kilkunastu kilometrów. Wzgórza owoce, choć mało znane turystom, pięknie zarysowują się w niżowym krajobrazie Polski (do zaliczenia na odznakę należy zdobyć 15 pkt. wg regulaminu OTP na wycieczce pieszej), woj. wielkopolskie.
95. Pałac w Mosznej z poł. XVIII w. – rezydencja śląskiego rodu Tiele-Wincklerów, potentatów przemysłowych (ob. Centrum Terapii Nerwic); 365 pomieszczeń, kubatura 65 tys. m³, pow. 8 tys. m², 99 wież i wieżyczek (budowla z największą liczbą wież w Polsce), woj. opolskie, pow. krapkowicki, gm. Strzeleczyki.
96. Papugarnia Carmen w Łodzi, ul. dr. Seweryna Sterlinga 26 (największa papugarnia w Polsce); powstała w 2017 r., pow. ponad 500 m², ponad 180 papug należących do 40 różnych gatunków.
97. Parafia św. Anny w Zębie, ul. św. Anny 4 – parafia rzymskokatolicka należąca do dekanatu Biały Dunajec archidiecezji krakowskiej, erygowana w 1932 r. przez abp. krakowskiego Adama Sapiechę (najwyżej położona parafia w Polsce – 1.013 m n.p.m.); parafię tworzą mieszkańcy trzech wiosek: Zębu, Bustryku i Sierockiego, woj. małopolskie, pow. tatrzański, gm. Poronin.
98. Park:
- a) Park Krajobrazowy Dolina Baryczy z 1996 r. położony między Żmigrodem i Przygodzicami (największy park krajobrazowy bez otuliny w Polsce), pow. 87.040 ha [część dolnośląska 70.040 ha, część wielkopolska 17.000 ha], nie posiada otuliny; 5 rezerwatów przyrody, obejmuje swoim zasięgiem 3 typy siedlisk: stawy rybne, podmokłe łąki i lasy; na terenie parku znajduje się także największy w Polsce i jeden z największych w Europie kompleksów stawów rybnych, w skład którego wchodzi m.in. prawie 300 stawów w rejonie Milicza i Żmigrodu, woj. dolnośląskie i woj. wielkopolskie,
  - b) Park Narodowy „Ujście Warty”, utworzony 1.07.2001 r. dla ochrony unikatowych terenów podmokłych, rozległych łąk i pastwisk, które są jedną z najważniejszych w Polsce ostoją ptaków wodnych i błotnych (najmłodszy park narodowy w Polsce), obejmuje rozlewiska u ujścia rzeki Warty do Odry, pow. 8.074 ha, otulina 10.454 ha; na terenie parku stwierdzono obecność 245 gat. ptaków, w tym 174 lęgowych, największe w Polsce zimowisko arktycznego gatunku łabędzia krzykliwego, woj. lubuskie, pow. gorzowski, pow. sulęciński, pow. słubicki, gm. Kostrzyn nad Odrą, gm. Witnica, gm. Słońsk, gm. Górzycza,
  - c) Park Linowy „Skarbka” na terenie dawnego kamieniołomu we wsi Skarbka, ok. 1,5 km od Bałtowskiego Kompleksu Turystycznego – JuraPark Bałtów w Bałtowie, Skarbka 49A (największy i najatrakcyjniej położony obiekt tego typu w Polsce), pow. ok. 35 tys. m², 12 tras o łącznej dł. 2.800 m, różnym stopniu trudności i różnorodnych przeszkodach, m.in. ruchome pomosty, sieci, tyrolka, ścianki wspinaczkowe, powietrzna deskorolka, skoki Tarzana oraz strzelnica ASG i ścieżka dydaktyczna, woj. świętokrzyskie, pow. ostrowiecki, gm. Bałtów.
99. Park tematyczny:
- a) Bałtowski Kompleks Turystyczny – JuraPark Bałtów [d. Bałtowski Park Jurajski] z 2004 r. w Bałtowie, Bałtów 8A (najstarszy park tematyczny poświęcony dinozaurom i jeden z największych obiektów rozrywkowych w Polsce), kompleks turystyczny o pow. ponad 100 ha, ok. 100 rekonstrukcji dinozaurów naturalnej wielkości, woj. świętokrzyskie, pow. ostrowiecki,

- b) Energylandia Rodzinny Park Rozrywki w Zatorze, al. 3 Maja 2 (największy park rozrywki w Polsce), otwarty w 2014 r.; pow. 26 ha, ok. 80 atrakcji przeznaczonych dla wszystkich grup wiekowych, zarówno dzieci, młodzieży jak i osób dorosłych, w tym 12 rollercoasterów, liczne karuzele i urządzenia ekstremalne oraz 4 sceny widowiskowe; od 2016 r. w skład parku wchodzi park wodny *Energylandia Water Park*, woj. małopolskie, pow. oświęcimski,
- c) Majaland Kownaty z 2018 r. [docelowo cz. kompleksu turystycznego Holiday Park Kownaty o pow. ok. 205 ha], Kownaty 17 – tematyczny park rozrywki, oparty na bohaterach filmów belgijskiej firmy Studio 100, znanej z takich kultowych postaci jak Pszczółka Maja czy Wiking Vic (największy obiekt tego typu w Polsce), pow. ok. 10 ha, 25 głównych atrakcji, obiekt całoroczny [większość atrakcji nawiązujących do przygód rezolutnej pszczółki znajduje się w ogromnej hali], woj. lubuskie, pow. sulęciński, gm. Torzym,
- d) Park Dinozaurów z 2010 r. w Rodzinnym Parku Rozrywki Łeba Park w Nowęcinie k/Łeby, ul. Kolonijna 24 (największy park tematyczny poświęcony dinozaurom w jednym z największych obiektów rozrywkowych w Polsce); pow. ok. 20 ha, ok. 100 rekonstrukcji prehistorycznych gadów naturalnej wielkości w otoczeniu lasów, stawów, trzęsawisk i naturalnej przyrody, woj. pomorskie, pow. lęborski, gm. Wicko,
- e) Park Miniatur Sakralnych z 2007 r. w Myczkowcach, na terenie Ośrodka Wypoczynkowo-Rehabilitacyjnego Caritas w Centrum Kultury Ekumenicznej im. św. Jana Pawła II (największy obiekt tego typu w Polsce), pow. ok. 0,8 ha, na 10 wzgórzach 140 miniatur drewnianych kościołów i cerkwi obrządków: katolickiego, greckokatolickiego i prawosławnego z terenów Polski oraz Słowacji i Ukrainy; makiety wykonane w skali 1:25 przez zespół pod kier. Janusza Kuliga z Chmielnika przedstawiają architekturę Pogórzan, Dolinian, Łemków i Bojków, woj. podkarpackie, pow. leski, gm. Solina,
- f) Park Nauki i Rozrywki – JuraPark Krasiejów z 2010 r. w Krasiejowie, ul. 1 Maja 10 (największy park tematyczny w Polsce i w Europie); Pawilon Paleontologiczny z największymi skamieniałościami triasowymi płazów i gadów w Polsce i w Europie – jedyne na świecie muzeum umieszczone nad czynnym stanowiskiem paleontologicznych, które można oglądać przez przeszkloną podłogę, ścieżka edukacyjna o dł. 1,5 km, ok. 200 modeli blisko 70 gat. dinozaurów naturalnej wielkości, Tunel Czasu, Kino Emocji Cinema 5D, Prehistoryczne Oceanarium, woj. opolskie, pow. opolski, gm. Ozimek.
100. Peron 2 na stacji kolejowej Częstochowa Osobowa, w Śródmieściu miasta, al. Wolności 21/23 (najdłuższy peron kolejowy, na jednym z najnowocześniejszych dworców kolejowych w Polsce i w Europie), oddany do użytku w 1996 r., w 150. rocznicę uruchomienia Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, dł. 565 m, woj. śląskie.
101. Piec kaflowy z przeł. XV i XVI w. w Muzeum w Raciborzu [d. kościół Świętego Ducha], ul. Gimnazjalna 1 – późnogotycki piec zrekonstruowany z fragmentów kafli znalezionych w domu książęcym, nad skarbcem Zamku Piastowskiego w Raciborzu (najstarszy obiekt tego typu w Polsce); ob. element wystawy stałej „Sztuka dawna” w sali koncertowej Muzeum w Raciborzu, woj. śląskie.
102. Plaża w Świnoujściu, dł. ok. 10 km, w tym 3,7 km na wyspie Uznam i 6 km na wyspie Wolin, maks. szer. 200 m (najszerza plaża nadmorska w Polsce), woj. zachodniopomorskie.
103. Pomnik:
- a) figura Jezusa Chrystusa Króla Wszechświata z 2010 r. w Świebodzinie, ul. Sulechowska, wzniesiony na sztucznie usypanym kopcu o wys. 16,5 m (najwyższa i największa rzeźba przedstawiająca Jezusa Chrystusa w Polsce, w Europie i na świecie, jednocześnie najwyższy i największy pomnik figuralny w Polsce); proj. Mirosława Pateckiego formą nawiązujący do statuy Chrystusa Zbawiciela w Rio de Janeiro, wys. 36 m, z czego 33 m przypada na figurę, a 3 m na wieńczącą ją połączoną koronę o śred. 3,5 m, dł. dłoni 6 m, odległość między końcami palców rąk 24 m, masa 440 t, woj. lubuskie,
- b) ławeczka Józefa Szwejka z 2003 r. na miejskim deptaku w Sanoku, ul. 3 Maja, fragment międzynarodowego szlaku turystycznego „Śladami dobrego wojaka Szwejka” (najstarszy i najsympatyczniejszy pomnik najśłynniejszego żołnierza armii Austro-Węgier w Polsce, a piąty na świecie); pomnik dłuta Adama Przybysza upamiętnia postać Józefa Szwejka z Królewskich Vinohradów w Pradze – szeregowca 11 kompani 91 Pułku Piechoty z Czeskich Budziejowic, głównego bohatera antywojennej powieści czeskiego pisarza Jaroslava Haška „Przygody dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej” z l. 1921-23 z ilustracjami Josefa Lady, który po śmierci pisarza w l. 1923-25 stworzył nowy wizerunek bohatera – prostodusznego, tysego, grubego piwosza; uważa się, że postać jest kompilacją charakteru i przygód autora oraz jego towarzysza broni Františka Strašipki, woj. podkarpackie,
- c) Maszt Wolności z 2014 r. na rondzie Zgrupowania AK „Radosław” w Warszawie, na granicy dzielnic: Śródmieście, Wola i Żoliborz – pomnik w formie masztu flagowego, upamiętniający Polskę Walczącą i powstanie warszawskie oraz 100-lecie wybuchu I wojny światowej, 25-lecie III RP i 10-lecie wstąpienia Polski do Unii Europejskiej (najwyższy maszt flagowy w Polsce, z flagą o największej powierzchni w Polsce), wys. 63 m, masa ok. 40 t, pow. flagi 100 m²,
- d) pomnik Dekalogu z 1995 r. w Parku Staromiejskim w Łodzi, ul. Wolborska – monumentalna rzeźba przedstawiająca Mojżesza dźwigającego kamienne tablice z dziesięciorgiem przykazań (najstarszy pomnik dekalogu w Polsce), proj. prof. Kazimierza Gustawa Zemły, wys. 7,5 m (rzeźba 4 m, cokół 3,5 m), w podstawę pomnika wmurowano urnę z ziemią z Jerozolimy; pomnik odsłonięty w obrębie dawnego getta, w miejscu nieistniejących już dwóch łódzkich synagog gminnych: Starej Synagogi i Synagogi Alte Szil ma upamiętniać Żydów zamieszkujących niegdyś Łódź oraz być symbolem pojednania i pokoju,
- e) pomnik Dekalogu z 2005 r. na ścianie skalnej w amfiteatrze Kadzielnia (cz. Geoparku Kielce) w Kielcach, al. Legionów – dedykowany Ojcu Świętemu Janowi Pawłowi II (największy pomnik dekalogu w Polsce); każda z dwóch monumentalnych tablic Mojżesza symbolizujących dziesięć przykazań ma 6 m wys. i 2 m szer.; na pierwszej wyryto cyfry rzymskie trzech pierwszych przykazań, a na drugiej pozostałych siedmiu, woj. świętokrzyskie,

- f) pomnik Jana Pawła II z 1980 r. na dziedzińcu Pałacu Biskupiego z XIX w. na Starym Mieście w Krakowie, ul. Franciszkańska 3 (najstarszy pomnik papieża w Polsce i jeden z najstarszych na świecie); figura jednego z najwybitniejszych Polaków proj. włoskiej artystki-rzeźbiarki Jole Sensi Croci, dar artystów włoskich dla Krakowa, wys. 169 cm,
- g) pomnik konny Jana III Sobieskiego z ok. 1693 r. w przejściu z Sali Białej do galerii południowej pałacu w Wilanowie Królewskim w Warszawie, ul. Stanisława Kostki Potockiego 10 (najstarszy pomnik konny w Polsce); autor nieznan, wys. 290 cm, szer. 237 cm, gł. 135 cm,
- h) pomnik Małego Powstańca z 1983 r. na murach obronnych Starego Miasta w Warszawie, przy ul. Podwale w pobliżu „Domu Kata” (ob. siedziba Cechu Rzemiosł Różnych), pomiędzy ul. Wąski Dunaj i Szeroki Dunaj (najmniejszy całopostaciowy pomnik w Polsce), w 1984 r. pomnik upamiętniający najmłodszych uczestników powstania warszawskiego opatrzono inskrypcją „*Warszawskie dzieci, pójdziemy w bój, za każdy kamień twój, Stolico, damy krew*”; proj. Jerzego Jarnuszkiewicza, wys. ok. 1,5 m,
- i) pomnik Orła Piastowskiego z 1971 r. na Górze Piaskowej w parku miejskim im. Stanisława Firleja w Ziębicach (największy w Polsce i w Europie pomnik z ceramiki); monument upamiętniający tysiąclecie państwa polskiego oraz powrót ziem zachodnich do Polski, proj. Tadeusz Teller, wykonany ze 157 elementów ceramicznych, wys. 8 m, rozpiętość skrzydeł 10 m, woj. dolnośląskie, pow. ząbkowicki,
- j) statua Jana Pawła II z 2013 r. na terenie Parku Miniatur Sakralnych „Złota Góra” w Częstochowie, w dzielnicy Zawodzie-Dąbie, ul. Złota (najwyższy i największy pomnik papieża w Polsce i na świecie); wys. 14 m, masa ok. 7 t.
104. Port morski Gdańsk nad Zatoką Gdańską na Martwej Wiśle w Gdańsku (najstarszy i największy port morski w Polsce i jeden z największych na Bałtyku); pow. 3.248 ha lądu, pow. składowa 548 tys. m², dł. nabrzeży 21.214 m, dopuszczalne zanurzenie 15 m, zdolność przeładunkowa 60 mln ton, obroty ładunkowe w 2017 r. – 40,6 mln ton; w pln. cz. portu mogą być przyjmowane największe statki, jakie pływają po Morzu Bałtyckim.
105. Pręgierz z 1566 r. na Małym Rynku w Bystrzycy Kłodzkiej – narzędzie kar potwierdzające dawne uprawnienia sędziowskie miasta (najstarszy zabytek karnej jurysdykcji w Polsce), wys. 350 cm; na głowicy inskrypcja: „DEUS IMPIOS PUNIT” [Bóg ukarze niegodziwców], woj. dolnośląskie, pow. kłodzki.
106. Promenada spacerowa z 2011 r. w Szczawnicy, nad potokiem Grajcarek, w rejonie Pienińskiego Parku Narodowego (najdłuższy deptak w Polsce), dł. ok. 1.800 m; biegnie od dolnej stacji kolejki linowej na Palenicę do ścieżki pieszo-rowerowej prowadzącej wzdłuż Dunajca na Słowację; składa się z ciągu pieszego i rowerowego oraz jeźdnego umożliwiającego dojazd do posesji zlokalizowanych wzdłuż deptaku; liczne elementy małej architektury, m.in. ławeczki, pergole, donice z kwiatami i drzewkami, tarasy widokowe i stylowe mostki łączące obydwie brzegi Grajcarek, woj. małopolskie, pow. nowotarski.
107. Przełom Dunajca przez Pieniny w Pienińskim Parku Narodowym (najgłębszy przełom rzeczny w Polsce); przełom Dunajca w Pieninach, przez który rzeka wije się zakolami pomiędzy kilkusetmetrowej wysokości skałami, urzeka swym pięknem, a zielonoszare wody kontrastujące z białymi wapiennymi skałami sprawiają, że jest to jedno z najbardziej niezwykłych miejsc w Polsce i w Europie; dł. odc. przełomu – 9 km, wys. początku przełomu w Sromowcach Niżnych – 452 m n.p.m., wys. końca przełomu w Szczawnicy – 429 m n.p.m. (do zaliczenia na odznakę należy wziąć udział w spływie tratwami ze Sromowców Wyżnych do Szczawnicy lub Krościenka, względnie odbyć wycieczkę pieszą albo rowerową „Drogą Pienińską” ze Szczawnicy do Czerwonego Klasztoru w pow. Kieżmark, w kraju preszowskim na Słowacji), woj. małopolskie, pow. nowotarski.
108. Rafa koralowa w Akwariu Gdyńskim Morskiego Instytutu Rybackiego, al. Jana Pawła II 1 (największa żywa rafa koralowa w Polsce); na I piętrze muzeum, w największym zbiorniku o poj. 3 tys. litrów można podziwiać kilkadziesiąt gatunków koralowców twardych, korale miękkie oraz zwierzęta bezkręgowce, m.in. przydacznie, strzykwy i rozgwiazdy, woj. pomorskie.
109. Regalia (oznaki władzy, godności i stanu królewskiego) królów Polski:
  - a) miecz ceremonialny Orderu Orła Białego [później Orderu Świętego Stanisława] w Kaplicy Małej na Zamku Królewskim w Warszawie, pl. Zamkowy 4 – miecz ceremonialny wykonany w 1764 r. dla króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego, z przeznaczeniem na uroczystości towarzyszące koronacji; od 1765 r. insygnium orderowe do pasowania kawalerów Orderu Świętego Stanisława w kościele Świętego Krzyża w Warszawie (wraz z Łańcuchem Orderu Orła Białego [zw. Klejnotem Rzeczypospolitej] najstarsze insygnia orderowe w Polsce oraz ostatnie zachowane, czyli najmłodsze insygnia koronacyjne królów Polski); ob. eksponowany jako miecz ceremonialny Orderu Orła Białego,
  - b) Szczerbiec z XII/XIII w. w Skarbcu Koronnym na Zamku Królewskim na Wawelu w Krakowie – średniowieczny obosieczny miecz ceremonialny, pierwotnie miecz sprawiedliwości [*gladius iustitiae*], jeden z najcenniejszych zabytków i unikatowe świadectwo polskiej historii (najstarsze zachowane polskie insygnium koronacyjne, jedyne zachowane insygnium dynastii Piastów), w l. 1320-1764 miecz koronacyjny królów Polski; ob. rozmiary: dł. całkowita 98,4 cm, dł. głowni 82 cm, dł. rękojeści 16,4 cm, szer. głowni 4,8-5 cm, grub. głowni 0,3 cm, grub. rękojeści 1,2-2,6 cm, masa całkowita 1,26 kg,
  - c) włócznia świętego Maurycego z końca X w. w Sali Królewskiej Muzeum Katedralnego im. Jana Pawła II na Wawelu w Krakowie – średniowieczna ceremonialna włócznia uważana za pierwsze historyczne insygnium władzy używane przez władców Polski z dynastii Piastów, kopia Świętej Lancy Cesarskiej (najstarsze insygnium władzy używane przez władców Polski), ofiarowana wraz z częścią gwoźdźcia z Krzyża Pańskiego na zjeździe gnieźnieńskim w 1000 r. księciu Bolesławowi I Chrobremu przez cesarza Ottona III jako oznaka uznania przez cesarza suwerennej władzy polskiego księcia; do naszych czasów z lancy zachował się jedynie grot włóczni.
110. RTCN Katowice/Kosztowy – Radiowo-Telewizyjne Centrum Nadawcze z 1976 r. w Mysłowicach, w dzielnicy Krasowy, ul. Orła Białego 6 (najwyższy obiekt nadawczy i jednocześnie najwyższy maszt oraz obiekt budowlany w Polsce), wys. posadowienia podpory anteny 308 m n.p.m., wysokość zawieszenia

systemów antenowych – radio: 200, 238, 282, telewizja: 245, 251, 310, 345 m n.p.t., wys. 358,70 m, woj. śląskie.

111. Radiowo-Telewizyjny Ośrodek Nadawczy (RTON):

- a) RTON Skrzyczne [Radiowo-Telewizyjny Ośrodek Nadawczy Skrzyczne] z 1992 r. w Szczyrkach – wieża radiowo-telewizyjna i budynek zarządu na Skrzycznem w Beskidzie Śląskim (najwyżej położony obiekt nadawczy tego typu w Polsce), wys. posadowienia podpory anteny 1.248 m n.p.m., wys. zawieszenia systemów antenowych – radio: 68, telewizja: 82 m n.p.t., wys. wieży 87 m, woj. śląskie, pow. bielski,
- b) RTON Śnieżne Kotły [Radiowo-telewizyjny Ośrodek Nadawczy Śnieżne Kotły] z 1960 r. w Piechowicach w Karkonoszach – wieża radiowo-telewizyjna na budynku dawnego Schroniska „Nad Śnieżnymi Kotłami” z 1897 r. (najwyżej położony zaadaptowany obiekt nadawczy w Polsce), wys. posadowienia podpory anteny 1.490 m n.p.m., wysokość zawieszenia systemów antenowych – radio: 18, 20, telewizja: 20, 22 m n.p.t., wys. wieży 24 m, woj. dolnośląskie, pow. jeleniogórski.

112. Ratusz:

- a) ratusz z 1743 r. na Rynku w Sulmierzycach – barokowy, drewniany, otynkowany, jednopiętrowy budynek z opartym na filarach, czterospadowym dachem naczółkowym krytym gontem i cebulastą wieżą (najmniejszy ratusz w Polsce, jedyny zachowany w całości drewniany ratusz w Polsce oraz jedyny tego typu obiekt w Polsce i w Europie), ob. Muzeum Regionalne Ziemi Sulmierzyckiej im. Sebastiana Fabiana Klonowica, woj. wielkopolskie, pow. krotoszyński,
- b) Stary Ratusz na Rynku Starego Miasta we Wrocławiu, Rynek Ratusz 1 – gotycki, dwukondygnacyjny, podpiwniczony, trójtraktowy budynek na planie wydłużonego prostokąta z wieżą i kilkoma przybudówkami z XIII-XVI w. (najstarszy, największy i jeden z najlepiej zachowanych historycznych ratuszy w Polsce), na parterze: Hala Mieszczkańska, Sala Sądowa, Kancelaria i Izba Rady oraz Kancelaria i Izba Wójta; na piętrze: trójnawowa Sala Wielka, Kancelaria i Izby Ławy, Izba Seniora Rady, Skarbiec i Sala Książęca (d. Kaplica Rady pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty), trójbiegowa klatka schodowa łącząca parter z piętrem; wys. 67 m; ob. Muzeum Sztuki Mieszczkańskiej – oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia.

113. Rynek:

- a) Rynek na Starym Mieście we Wrocławiu (najstarszy i jeden z największych rynków staromiejskich w Polsce i w Europie), powstał za czasów Henryka Brodatego, między 1214 a 1232 r., wym. 213 × 178 m, pow. 3,8 ha; ob. centralna część strefy pieszej,
- b) Rynek w Latowiczu nad Świdrem, na Mazowszu (największy wiejski rynek w Polsce), wytyczony w 1. poł. XV w., kiedy Latowicz był miastem królewskim Korony Królestwa Polskiego (prawa miejskie 1423-1869), wym. 260 × 180 m, woj. mazowieckie, pow. miński.

114. Sala Premierowa w Multikinie Złote Tarasy, jednym z najnowocześniejszych i najczęściej odwiedzanych obiektów tego typu w Polsce, w Centrum Handlowym Złote Tarasy z 2007 r., w Śródmieściu Warszawy, ul. Złota 59; multipleks

zajmuje trzy piętra, ma 2.525 miejsc w 8. nowoczesnych salach, z których największa, znajdująca się na parterze, mieści 788 widzów, w tym 112 foteli VIP (największa sala kinowa w Polsce), sala wyposażona w najwyższej klasy projektor cyfrowy, system dźwiękowy Martin Audio oraz jeden z największych na świecie ekranów kinowych o wym. 29 × 12 m, czyli blisko 350 m²; w 2009 r. w sali zainstalowano system do projekcji filmów trójwymiarowych.

115. Saunarium z 2008 r. w Aquaparku Wrocław na osiedlu Huby, ul. Borowska 99 (największy i jeden z najnowocześniejszych kompleksów saun w Polsce); 4 sauny fińskie suche, 3 łaźnie parowe, 2 biosauny, łaźnia kamienna, sauna ziemna, sauna fińska z koloroterapią i aromaterapią, sauna infrared, basen Thalasso oraz ogród saunowy z 3 zewnętrznymi saunami fińskimi: Kelo, Bali i Korsu; saunarium jest strefą nagości dostępną tylko dla osób pełnoletnich.
116. Schronisko PTTK na Hali Kondratowej im. Władysława Krygowskiego z l. 1947-48 w Tatrach Zachodnich, na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowego, u stóp masywu Giewontu (najmniejsze schronisko turystyczne w Polsce), kubatura 600 m³; kameralny obiekt położony na wys. 1.333 m n.p.m. zapewnia jedynie 20 miejsc noclegowych w dwóch pokojach 6-osobowych i jednym 8-osobowym, woj. małopolskie, pow. tatrzański, gm. Zakopane.
117. Schron kolejowy Stępina-Cieszyna – naziemny schron kolejowy nazywany schronem nr 1 we wsi Stępina na granicy z wsią Cieszyna, zbudowany w l. 1940-41 przez Organizację Todt, wchodzący w skład kwatery głównej Adolfa Hitlera „Anlage Süd” z okresu II wojny światowej (największy obiekt tego typu w Polsce), dł. 393 m, grub. ścian ponad 2 m, woj. podkarpackie, pow. staszowski, gm. Frysztak.
118. Specjalistyczny Szpital Ortopedyczno-Rehabilitacyjny „Górka” im. dr Szymona Starkiewicza z 1926 r. w Busku-Zdroju, ul. dr Szymona Starkiewicza 1 (najstarsze sanatorium dziecięce w Polsce), woj. świętokrzyskie, pow. buski.
119. Stacja kolejowa Szklarska Poręba Jakuszyce z 1902 r. na linii kolejowej Jelenia Góra – Harrachov (najwyżej położona stacja kolejowa w Polsce – 886 m n.p.m.), 1 peron o dł. 130 m; w 2012 r. na przystanku odsłonięto tablicę upamiętniającą 110-lecie najwyższej położonej linii kolejowej w Polsce, woj. dolnośląskie, pow. jeleniogórski.
120. Stacja paliw z 1928 r. przy Starym Rynku w Janowie Podlaskim (najstarsza stacja paliw w Polsce); ręczny dystrybutor firmy Temper Extrakt z 1928 r. był w użyciu do końca lat 70. XX w. Dzisiaj dystrybutor nie jest już używany, ale pracownicy dbają o niego, doceniając wartość tego niezwykłego zabytku techniki, woj. lubelskie, pow. bialski.
121. Stado Ogierów Kętrzyn, stajnia w kompleksie dawnej królewskiej stadniny koni trakeńskich z 1877 r. (największa stajnia w Polsce i w Europie; budynek o dł. 150 m mieści 150 stanowisk dla koni), woj. warmińsko-mazurskie.
122. Stalle (ławki):
  - a) stalle w bazylice konkatedralnej Wniebowzięcia NMP w Kołobrzegu, ul. Mariacka 5 – gotyckie stalle członków rady miejskiej z pocz. XV w. w nawie pld. oraz dębowe stalle kapituły kołobrzeszkiej fary z ok. 1340 r. w prezbiterium, powstałe w warsztacie snycerskim Hermana Walthera (najstarsze obiekty tego typu w Polsce), woj. zachodniopomorskie,

- b) stalle zakonników z l. 1507-11 w prezbiterium kościoła Świętej Trójcy w Gdańsku, ul. Świętej Trójcy 4 – gotyckie drewniane stalle z dekoracją roślinną i ornamentalną na przegrodach zaplecków (największy obiekt tego typu w Polsce), woj. pomorskie.
123. Studnia Wazeliniarzy w Jaskini Śnieżna Studnia, w zbczu Małolązniaka [2.096 m n.p.m.], w Dolinie Małej Łąki, w Tatrach Zachodnich (najgłębsza studnia jaskiniowa w Polsce i w całych Tatrach), gł. ok. 230 m, woj. małopolskie, pow. tatrzański.
124. Szachy ogrodowe z 2017 r. w lokalu gastronomicznym Grill Bike Bar na terenie Centrum Kongresów i Rekreacji Orle Gniazdo w Szczyrku, w Beskidzie Śląskim, ul. Wrzosowa 28a (najwyżej położone wolnostojące szachy w Polsce); klasyczna, 64-polowa szachownica z zestawem 32 bierek (pionów i figur), w tym 16 białych i 16 czarnych o wys. ok. 1,5 m; miejsce corocznych Mistrzostw Polski w szachy i warcaby, woj. śląskie, pow. bielski.
125. Szkoła:
- a) Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej (APS) w Warszawie, ul. Szczęśliwicka 40 (najstarsza uczelnia pedagogiczna w Polsce); w 1922 r. z połączenia Państwowego Instytutu Fonetycznego i Państwowego Seminarium Pedagogiki Specjalnej powstał Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej (PIPS), w 1976 r. przekształcony w Wyższą Szkołę Pedagogiki Specjalnej (WSPS), od 2000 r. pod obecną nazwą; 2 wydziały, 6 kierunków, ok. 7 tys. studentów,
- b) Akademia Sztuki Wojennej (ASzWoj) z 2016 r. [d. Akademia Obrony Narodowej] w Warszawie, w dzielnicy Rembertów, al. gen. Antoniego Chruściela „Montera” 103 (największa nietechniczna uczelnia cywilno-wojskowa w Polsce); 3 wydziały, ok. 500 pracowników dydaktycznych, ok. 7,5 tys. studentów,
- c) Akademia Sztuk Pięknych (ASP) z 1816 r. w Warszawie, ul. Krakowskie Przedmieście 5 (najstarsza polska wyższa uczelnia artystyczna w Polsce), 9 wydziałów, ok. 60 pracowników naukowych, ok. 1,5 tys. studentów,
- d) Gdański Uniwersytet Medyczny (GUMed), ul. Marii Skłodowskiej-Curie 3a – uczelnia utworzona w 1945 r. jako Akademia Lekarska w Gdańsku, w 1950 r. przemianowana na Akademię Medyczną (od 2009 r. pod obecną nazwą); uczelnia nawiązuje do działającego od 1454 r. Cechu Chirurgów oraz nauczania i badań medyczno-przyrodniczych w Gdańskim Gimnazjum Akademickim założonym w 1558 r. (najstarsza samodzielna uczelnia medyczna w Polsce), 26 kierunków studiów na 4 wydziałach oraz 4 kierunki międzyuczelniane, liczba pracowników ok. 1,6 tys., w tym ok. 900 pracowników naukowych, liczba studentów ok. 6 tys., ok. 200 słuchaczy na studiach podyplomowych i ok. 300 osób na studiach doktoranckich,
- e) Kolegium Jezuitów w Braniewie [*Collegium Hosianum*], pierwotnie gimnazjum i konwikt szlachecki, następnie Seminarium Duchowne, nowicjat i Seminarium Papieskie, ul. Gdańska 19 (najstarsze seminarium duchowne w Polsce); jedna z najważniejszych szkół jezuickich w Polsce, założona w 1565 r. przez kard. Stanisława Hozjusza, ob. Zespół Szkół Zawodowych im. Jana Liszewskiego, woj. warmińsko-mazurskie,
- f) I Liceum Ogólnokształcące im. Adama Asnyka w Kaliszu, ul. Grodzka 1, założone w 1773 r. przez Komisję Edukacji Narodowej jako Szkoła Wojewódzka Podwydziałowa KEN, spadkobierczyni i kontynuatorka tradycji szkoły kolegiackiej założonej przy kolegiacie św. Pawła Apostoła w Kaliszu w 1160 r. (najstarsza z istniejących i nieprzerwanie działających szkół w Polsce), woj. wielkopolskie,
- g) Liceum Ogólnokształcące im. Hugona Kołłątaja w Pińczowie, ul. Nowy Świat 2 – szkoła założona w 1551 r. jako gimnazjum pińczowskie, w 1560 r. przekształcone w szkołę ariańską braci polskich, do 1914 r. pracująca jako progimnazjum, wznowiła działalność w 1916 r. jako Publiczne Gimnazjum Realne; w l. 1918-39 Państwowe Gimnazjum Humanistyczne im. Hugona Kołłątaja (najstarsza szkoła tego typu w Polsce), woj. świętokrzyskie,
- h) Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu z 2001 r., ul. Kokoszków 71 – publiczna uczelnia zawodowa, pierwsza w Polsce uczelnia wyższa utworzona na wniosek samorządu województwa (najwyżej położona szkoła wyższa w Polsce – 615 m n.p.m.); kształcenie na dziesięciu kierunkach studiów pierwszego (studia licencjackie i inżynierskie) i drugiego (magisterskie) stopnia, ok. 2 tys. studentów, woj. małopolskie,
- i) Politechnika Gdańska (PG) z 1904 r., ul. Gabriela Narutowicza 11-12 – państwowa uczelnia wyższa o profilu technicznym (jedna z najstarszych autonomicznych uczelni państwowych i najstarsza politechnika w Polsce); 9 wydziałów, ok. 2,6 tys. pracowników, w tym ok. 1,2 tys. naukowych, ok. 18 tys. studentów na studiach inżynierskich i magisterskich,
- j) Politechnika Wrocławska, ul. Wybrzeże Stanisława Wyspiańskiego 27 – uczelnia utworzona w 1910 r. jako Królewska Wyższa Szkoła Techniczna we Wrocławiu (niem. *Königliche Technische Hochschule Breslau*), w 1918 r. przemianowana na Wyższą Szkołę Techniczną, od 1945 r. pod obecną nazwą (jedna z najstarszych wyższych uczelni technicznych i największa politechnika w Polsce); 16 wydziałów, ok. 4 tys. pracowników, w tym ok. 2,1 tys. naukowych, ok. 27,4 tys. studentów,
- k) Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego (SGGW) w Warszawie, ul. Nowoursynowska 166 – uniwersytet przyrodniczy (najstarszy i największy ośrodek tego typu w Polsce); uczelnia utworzona w 1816 r. jako Instytut Agronomiczny we wsi Marymont (ob. Bielany, dzielnica Warszawy), w 1840 r. przekształcony w Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa, w 1919 r. upaństwowiony i przemianowany na Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego; 13 wydziałów, 16 instytutów, 38 kierunków, ok. 1,3 tys. wykładowców, ok. 18 tys. studentów,
- l) Szkoła Morska w Tczewie utworzona 17 czerwca 1920 r. (najstarsza szkoła morska w Polsce). W 1930 r. szkołę przeniesiono do Gdyni i zmieniono nazwę na Państwowa Szkoła Morska. Od 1 września 1948 r. w gmachu zajmowanym dawniej przez Szkołę Morską, przy ul. Szkoły Morskiej 1, mieści się I Liceum Ogólnokształcące im. Marii Skłodowskiej-Curie w Tczewie, woj. pomorskie,

- m) Szkoła Podstawowa im. Heleny Marusarzówny z 1886 r. w Zębie, ul. św. Anny 1/3 (najwyżej położona placówka oświatowa w Polsce – 1.013 m n.p.m.), woj. małopolskie, pow. tatrzański, gm. Poronin.
- n) Szkoła Podstawowa nr 356 im. Ryszarda Kaczorowskiego z 2014 r. na Białołęce w Warszawie, ul. Głębocka 66 (największa szkoła podstawowa w Polsce), ponad 1,5 tys. uczniów, 150 nauczycieli,
- o) Technikum nr 7 w Zespole Szkół im. inż. Stanisława Wysockiego d. „Kolejówka” w Warszawie, w dzielnicy Ochota, ul. Szczęśliwicka 56 – szkoła kolejowa do dziś kojarzona z Technikum Kolejowym powstała w 1875 r. jako Szkoła Techniczna Warszawsko-Wiedeńskiej Kolei Żelaznej (najstarsza średnia szkoła techniczna w Polsce); od początku swego istnienia związana z dziejami kolei żelaznych,
- p) Uniwersytet Warszawski (UW) z 1816 r., ul. Krakowskie Przedmieście 26/28 (największy i jeden z dwóch najlepszych uniwersytetów w Polsce); powstał z inicjatywy Stanisława Kostki Potockiego i Stanisława Staszica na mocy edyktu cara Rosji Aleksandra I Romanowa, założony przez Komisję Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; 21 wydziałów, 3 kampusy, liczne jednostki ogólnouczelniane i międzywydziałowe, w tym centra naukowo-badawcze, archiwum, biblioteka, Teatr Hybrydy i Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego, ok. 7,3 tys. pracowników, w tym ok. 3,8 tys. naukowych, ok. 45,4 tys. studentów na kierunkach licencjackich i magisterskich, ok. 3 tys. doktorantów, ok. 3 tys. słuchaczy studiów podyplomowych,
- q) Warszawski Uniwersytet Medyczny [d. Akademia Lekarska] z 1809 r., ul. Żwirki i Wigury 61 (największa i jedna z najstarszych publicznych uczelni medycznych w Polsce); kształcenie na 14 kierunkach i 1 specjalności, ok. 1,7 tys. pracowników, ok. 9,4 tys. studentów, w tym ok. 700 obcokrajowców.
126. Szopka w bazylice św. Ludwika Króla i Wniebowzięcia NMP w Katowicach-Panewnikach wznoszona od 1908 r. (największa szopka ołtarzowa zbudowana wewnątrz świątyni w Polsce i w Europie); ok. 120 figur, wys. ok. 15-25 m, szer. ok. 20-32 m, gł. ok. 10-12 m (wymiary szopki co roku ulegają zmianie), od 1995 r. pracami kieruje artysta rzeźbiarz z Jaworzynki Paweł Jałowiczor; szopkę można oglądać od świąt Bożego Narodzenia do pierwszych dni lutego.
127. Szpital:
- a) Szpital Świętego Ducha w Bieczu, ul. Reformacka 2 – szpital z prepozyturą z 1395 r. fundacji królowej Jadwigi Andegawerskiej, doposażony przez kolejnych królów Polski: Kazimierza IV Jagiellończyka, Zygmunta I Starego i Stefana Batorego, ówczesnie najbogatszy i najlepiej wyposażony szpital w kraju (najstarszy zachowany budynek szpitalny w Polsce), budowla piętrowa o wymiarach 21 × 10,5 m, woj. małopolskie, pow. gorlicki,
- b) Szpital Ujazdowski w Warszawie (ob. nieistniejący), ul. Jazdów 2 – lazaret utworzony ok. 1792 r. w byłym zamku królewskim w Ujazdowie, od 1809 r. stały szpital wojskowy, w 1944 r. ewakuowany do Krakowa, w 1945 r. rozwiązany (najstarszy i największy szpital wojskowy w Polsce); Muzeum Zamku i Szpitala Wojskowego na Ujazdowie z 2003 r. w Centrum Sztuki Współczesnej Zamek Ujazdowski oraz Dział Zbiorów Specjalnych Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie im. Stanisława Konopki w jednym z zachowanych budynków szpitalnych, ul. Jazdów 1A, tablica pamiątkowa,
- c) Szpital Uniwersytecki w Krakowie, ul. Mikołaja Kopernika 36, nowa siedziba w Prokocimiu, ul. Macieja Jakubowskiego 2 – szpital kliniczny będący bazą dydaktyczną i naukową Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego, założony w 1788 r. jako Szpital Generalny Św. Łazarza, w l. 1950-1993 Państwowy Szpital Kliniczny Akademii Medycznej im. Mikołaja Kopernika w Krakowie, od 1999 r. pod obecną nazwą (największy szpital w Polsce), 31 oddziałów szpitalnych oraz Centrum Urazowe Medycyny Ratunkowej i Katastrof z 2013 r. z lądowiskiem dla helikopterów, ok. 3.000 personelu medycznego w tym ponad 1.000 lekarzy, ok. 1.600 łóżek szpitalnych,
- d) Warszawski Szpital dla Dzieci w Śródmieściu Warszawy, ul. Mikołaja Kopernika 43 – pierwszy szpital dziecięcy na ziemiach polskich, działający nieprzerwanie od 1869 r. (najstarszy szpital dziecięcy w Polsce, w Europie i na świecie), placówka założona jako „Prywatna lecznica dziecienna dr Andrzeja Sikorskiego” zaczęła przyjmować pacjentów jesienią 1869 r. w wynajętych pomieszczeniach przy ul. Solnej 4; od 1873 r. pod obecną nazwą, od 1875 r. w nowym budynku przy ul. Aleksandrii (ob. ul. Mikołaja Kopernika); Izba Przyjęć, 2 oddziały szpitalne, ok. 70 łóżek, blok operacyjny, 2 ośrodki rehabilitacyjne i pracownie diagnostyczne oraz przychodnia przyszpitalna, w tym 14 poradni specjalistycznych; obecnie szpital jest rozbudowywany i modernizowany.
128. Szyby naftowe „Franek” i „Janina” z ok. 1860 r. w nadal działającej kopalni ropy naftowej w Bóbrce, założonej w 1854 r. przez Ignacego Łukasiewicza, Tytusa Trzecieckiego i Karola Klobassę-Zrenckiego, ob. Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza, ul. Kopalniana 35 (najstarsze w Polsce, w Europie i na świecie oryginalne szyby naftowe), woj. podkarpackie, pow. krośnieński, gm. Chorkówka.
129. Tabernakulum z 2017 r. proj. Jerzego Maciejowskiego w kaplicy Najświętszego Sakramentu pw. św. Piusa X, w Wieczerniku proj. prof. Adolfa Szyszko-Bohusza z l. 1921-27, obok bazyliki Znalezienia Krzyża Świętego i Narodzenia NMP, w zespole klasztornym oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie (największe tabernakulum w Polsce); może pomieścić ok. 200 puszek z konsekrowanymi komunikantami, woj. śląskie.
130. Tauron Arena Kraków z 2014 r. – wielofunkcyjna hala widowiskowo-sportowa w Parku Lotników Polskich w Krakowie, w dzielnicy Czyżyny, ul. Stanisława Lema 7 (największy obiekt tego typu w Polsce i jeden z najnowocześniejszych w Polsce, w Europie i na świecie); proj. Piotr Łabowicz-Sajkiewicz, Marcin Kulpa i Wojciech Różyński, kubatura ok. 614,5 tys. m³, 5 kondygnacji nadziemnych, wys. 42 m, pow. całkowita ok. 96,8 tys. m², pow. użytkowa ok. 82,8 tys. m², płyta główna o wym. od 36 × 67 m do 53 × 93 m (bez trybuny mobilnej), poj. widowni: nominalna 15.380 osób, maksymalna 24.300 osób, w tym 500 miejsc w wydzielonych sektorach i 27 komfortowych łóż w Strefie VIP, maksymalna liczba osób w hali 15,31 tys.

131. Teatr:

- a) Białostocki Teatr Lalek [d. Teatr Lalek „Świerszcz”] z 1953 r. w Białymstoku, ul. Konstantego Kalinowskiego 1 (jeden z najstarszych polskich teatrów lalkowych z najstarszą sceną dla dorosłych, w najstarszym w Polsce budynku przeznaczonym specjalnie dla teatru lalek z l. 1975-79, uznany za jedną z najlepszych scen lalkowych w Polsce); 3 sceny: Duża Scena na 200 miejsc, Sala „Kominkowa” na 100 miejsc i sala prób na 40 miejsc, foyer i Piwnica Lalek, czyli teatralny magazyn otwarty dla widzów; w repertuarze teatru znajdują się przedstawienia dla dzieci oraz lalkarskie adaptacje literatury światowej dla dorosłych; Scena dla Dorosłych powołana w 1972 r.,
- b) Teatr Baj [d. Teatr Lalki i Aktora „Baj”] na Pradze-Północ w Warszawie, ul. Jagiellońska 28 – teatr dla dzieci, założony w 1928 r., od 1953 r. z siedzibą w d. Gmachu Wychowawczym Warszawskiej Gminy Starozakonnych im. Michała Bergsona (najstarszy teatr lalek dla dzieci w Polsce); głównym adresatem działalności teatru są dzieci, ale ma on w repertuarze także propozycje dla starszych widzów,
- c) Teatr Muzyczny im. Danuty Baduszkowej w Gdyni, pl. Grunwaldzki 1 – teatr powołany w 1957 r. jako Teatr Muzyczny w Gdańsku z siedzibą w Morskim Domu Kultury w Gdańsku, w dzielnicy Nowy Port, ul. Marynarki Polskiej 111; od 1979 r. w ob. gmachu proj. Józefa Chmiela i Daniela Ołędzkiego, rozbudowanym w l. 2010-13 (największy teatr muzyczny i drugi pod względem liczby miejsc na widowni teatr w Polsce); 3 sceny: Duża Scena z 1070 miejscami, Nowa Scena z 360 miejscami i Sala Kameralna ze 147 miejscami, łącznie 1577 miejsca dla widzów, kubatura ok. 115 tys. m³, pow. użytkowa ok. 19 tys. m², woj. pomorskie,
- d) Teatr Narodowy w Warszawie, pl. Teatralny 3 i ul. Wierzbowa 3 (wejście od ul. Aleksandra Fredry) – teatr założony w 1765 r. przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (najstarszy istniejący do dziś teatr w Polsce); posiada status pierwszej sceny dramatycznej w Polsce; 3 sceny: Sala im. Wojciecha Bogusławskiego z 597 miejscami, Scena przy Wierzbowej im. Jerzego Grzegorzewskiego z 165 miejscami i Scena Studio z 84 miejscami, 2 budynki (stary i nowy) połączone podziemnym tunelem służącym do transportu dekoracji; stary budynek z Salą im. Wojciecha Bogusławskiego, pomieszczeniami administracyjnymi, pracownikami produkcji kostiumów, magazynami kostiumów i salami prób: kubatura ok. 90 tys. m³, pow. użytkowa ok. 16 tys. m², wym. 75 × 60 m; nowy budynek ze Sceną przy Wierzbowej i Sceną Studio oraz magazynami dekoracji i rekwizytów, pracownikami produkcji dekoracji, pokojami gościnnymi dla aktorów i zapleczem techniczno-eksploatacyjnym: kubatura ok. 73 tys. m³, pow. użytkowa ok. 13 tys. m².

132. Termy:

- a) Choczołowskie Termy – kompleks basenów termalnych (największe termy w Polsce); 30 basenów i beczek z wodami termalnymi o właściwościach leczniczych i terapeutycznych, 3 baseny zewnętrzne, 18 basenów wewnętrznych, baseny dla dzieci ze zjeżdżalnicami rodzinnymi wewnątrz obiektu, 2 zjeżdżalnie pontonowe o dł. 164 m i 80 m, zjeżdżalnia z zapadnią

o dł. 74 m, całkowita pow. lustra wody ok. 3 tys. m², głęb. basenów termalnych 1-1,2 m, temp. wody w basenach 32-36°C, saunarium z przeszkloną sauną widokową z widokiem na Tatry, strefa SPA & Wellness oraz Centrum Sportu z siłownią, woj. małopolskie, pow. nowotarski, gm. Czarny Dunajec, Choczołów 400,

- b) Termy Bukovina z 2002 r. na skraju Tatrzańskiego Parku Narodowego, w Bukowinie Tatrzańskiej, ul. Sportowa 22 (najwyżej położony i największy obiekt tego typu w Polsce); kompleks 12 basenów geotermalnych zasilanych wodą termalną, jacuzzi, masaże wodne, zjeżdżalnia o dł. 150 m oraz 8 saun, m.in. rzymska, fińska, góralska, kwiatowa i na podczerwień, pow. lustro wody wszystkich basenów 1.885 m², poj. 2.260 m³, temp. wody 28-36 °C, woj. małopolskie, pow. tatrzański.
  - c) Termy Maltańskie z 2011 r. na brzegu Jeziora Maltańskiego w Poznaniu, ul. Termalna 1 (najnowocześniejszy i największy park wodny w Polsce i drugi co do wielkości obiekt tego typu w Europie); kubatura 253,7 tys. m³, pow. użytkowa 27 tys. m², pow. lustro wody 5 tys. m², 18 basenów rekreacyjnych i sportowych, w tym 4 zewnętrzne i 2 solankowe z wodą geotermalną z własnego odwiertu, basen olimpijski o dł. 50 m i gł. 5 m, wieża do skoków, jacuzzi, 13 zjeżdżalni, kilkanaście rodzajów saun z koloroterapią, plaża z 200 leżakami i nowoczesne SPA (największe i najlepiej wyposażone w Polsce).
133. Tężnie w Ciechocinku – zespół trzech tężni solankowych z XIX w. proj. prof. Jakuba Graffa w oparciu o źródła solanki odkryte w 2. poł. XVIII w. (największa tego typu drewniana konstrukcja w Polsce i w Europie); ustawione w kształcie podkowy o łącznej dł. 1.741,5 m. i wys. 15,8 m każda; tężnia nr I, dł. 648 m, poj. ok. 5.000-5.800 m³ i tężnia nr II, dł. 719 m, poj. ok. 6.000-6.300 m³ z l. 1824-28, tężnia nr III, dł. 333 m, poj. ok. 2.900 m³ z 1859 r.; solanka o stężeniu 5,8% pompowana z gł. 414,58 m, woj. kujawsko-pomorskie, pow. aleksandrowski.
134. Tunel:
- a) Tunel Emilia [nazwa od imienia Emilii Wojtyły – matki św. Jana Pawła II] z 2010 r. – jednojezdniowy tunel drogowy pod Sobczakową Grapą w ciągu drogi ekspresowej S1, pomiędzy węzłami Laliki I i Laliki II (najdłuższy pozamiejski tunel drogowy w Polsce); dł. 678 m, woj. śląskie, pow. żywiecki, gm. Milówka, sołectwo Laliki,
  - b) Tunel im. Gen. Augusta Emila Fieldorfa „Nila” z 1999 r. w Białymstoku – cz. Trasy Kopernikowskiej, łączący osiedla Młodych, Słoneczny Stok i Zielone Wzgórze z osiedlami Przydworcowe i Bema (tunel drogowy o największym przekroju w Polsce); dwie jezdnie po cztery pasy ruchu, dł. 174 m,
  - c) Tunel im. ks. abp. Tadeusza Gocłowskiego z 2016 r. pod dnem Martwej Wisły w Gdańsku – element Trasy im. Juliusza Słowackiego, łączącej zach. cz. miasta z Wyspą Portową, gdzie Trasa Słowackiego łączy się z Trasą im. mjr. Henryka Sucharskiego, umiejscowiony nieco poniżej ujścia Kanału Kaszubskiego do Martwej Wisły (najdłuższy tunel drogowy w Polsce); wlot do tunelu od str. zach. w okolicy ul. Wielopole, od str. wsch. w okolicy ul. Kujawskiej, dwie jezdnie po dwa pasy ruchu, dł. 1377,5 m,

- d) Tunel Krakowskiego Szybkiego Tramwaju z 2008 r. – tunel tramwajowy w Krakowie, łączy Rondo Mogiłskie z okolicami ul. Pawiej i Dworca Towarowego oraz zabudowaniami Politechniki Krakowskiej (najdłuższy tunel tramwajowy i pierwszy tego typu obiekt w Polsce); dł. 1.420 m, całkowita dł. wraz z rampami dojazdowymi 1.538 m, łączna dł. szyn tramwajowych 3.078 m, największa gł. 12 m, dwa przystanki podziemne: „Dworzec Główny Tunel” oraz „Politechnika”.

135. Ulica:

- a) ulica kpt. Stefana Pogonowskiego na osiedlu Stare Polesie w Łodzi – strefa o uspokojonym ruchu [tzw. woonerf], zw. „ulicą do mieszkania” (najdłuższy woonerf w Polsce), 1. odc., między ul. Legionów i al. 1 Maja zbudowano w 2017 r., 2. odc. biegnący do ul. płk. dr. Stanisława Więckowskiego oraz 3. odc. do ul. Zielonej powstał w 2018 r.; całkowita dł. 550 m, docelowo 1,4 km (w planach jest pociągnięcie woonerfu do ul. Marii Skłodowskiej-Curie),
b) ulica Na Śnieżkę w Karpaczu, na terenie Karkonoskiego Parku Narodowego (najwyżej położona ulica w Polsce); bierze swój początek w Karpaczu Górnym na wys. 830 m n.p.m. i biegnie na szczyt Śnieżki, osiągając wys. 1.602 m n.p.m., różnica wzniesień 768 m,
c) ulica Samborska na Nowym Mieście w Warszawie, odchodzi od ul. Przyrynek, wytyczona w 1770 r., przez wiele lat zarośnięta i zamknięta bramą, wyremontowana i otwarta dla przechodniów w 2010 r. (ob. najkrótsza ulica w Polsce); dł. 22 m, szer. 2,7 m.

136. Urząd Miasta Zakopane, ul. Tadeusza Kościuszki 13 (najwyżej położony urząd miejski w Polsce), wys. 837 m n.p.m., woj. małopolskie, pow. tatrzański.

137. Wieś:

- a) Klon na Mazurach – wieś założona w ramach osadnictwa szkatułowego, lokowana w 1654 r. na 56 włókach chełmińskich (najstarsza zarejestrowana drewniana wieś w Polsce), wieś na planie ulicówki z 40 zachowanymi chałupami z końca XIX w. (jeden z najcenniejszych zespołów tradycyjnej zwartej zabudowy drewnianej w Polsce), liczba ludności ok. 480, woj. warmińsko-mazurskie, pow. szczycieński, gm. Rozogi,
b) Luboszków w Borach Dolnośląskich (najmniejsza wieś niesołecka w Polsce); jedno gospodarstwo z budynkiem mieszkalnym, kilkoma zabudowaniami gospodarczymi i ogrodem o pow. 3 ha, hodowla pszczoł, liczba ludności 2, woj. dolnośląskie, pow. bolesławiecki, gm. Osiecznica,
c) Sielska Woda w sąsiedztwie Stobrawskiego Parku Krajobrazowego, między Lubszą a Dobrzyniem – osada założona przez przedsiębiorcę Mariana Tomkova w I. 90. XX w., administracyjnie powstała 1 stycznia 2016 r. (najmniejsza osada w Polsce); Ośrodek Wypoczynkowy Sielska Woda na 80 osób, domy letniskowe (sześć całorocznych domków drewnianych z bali) wraz z infrastrukturą wypoczynkową i prywatny dom mieszkalny; do dyspozycji gości: bilard, siłownia, sauna, boisko do siatkówki, kąpielisko strzeżone, plaża, łowisko wędkarskie o pow. 4 ha, smażalnia ryb; dla dzieci: plac zabaw, zjeżdżalnia, huśtawki, cymbergaj, trampolina; pow. całkowita ok. 10 ha, liczba ludności 2, woj. opolskie, pow. brzeski, gm. Lubsza.

138. Wieża:

- a) średniowieczna wieża z ok. 1413 r., zw. „śląską Pizą” w Ząbkowicach Śląskich, ul. Świętego Wojciecha 7 (najbardziej krzywa wieża w Polsce), dawna czworoboczna dzwonnica udostępniona do zwiedzania, odchylona od pionu o 2,14 m, wys. 34 m, na szczyt prowadzi 139 schodów; ob. punkt widokowy, woj. dolnośląskie,
b) wieża kontroli lotów Polskiej Agencji Żeglugi Powietrznej na terenie Międzynarodowego Portu Lotniczego Katowice w Pyrzowicach, ul. Wolności 90 (najwyższa i najnowocześniejsza wieża kontroli lotów z najwyższą położoną salą operacyjną w Polsce), oficjalnie otwarta w 2019 r., wys. wieży 46 m, sala operacyjna na wys. 41 m, kubatura 7.350 m³, pow. 1.830 m², wewnątrz pomieszczenia ze stanowiskami kontroli lotniska, kontroli zbliżania, techniczne i biurowe oraz zaplecze socjalne,
c) wieża książęca z ok. 1315 r. w Siedlęcinie, nad rzeką Bóbr, w Parku Krajobrazowym Doliny Bobru, ul. Długa 21 – mieszkalna wieża fund. księcia Henryka I jaworskiego, później siedziba rycerska (najlepiej zachowana i jedna z największych budowli tego typu w Polsce i w Europie Środkowej), obiekt wzniesiony z kamienia, na planie prostokąta o wym. 22,20 × 14,35 m, 4 kondygnacje, wys. ok. 33 m, wys. bez dachu 19 m, grub. muru 2-3 m; wnętrza budowli zdobią średniowieczne polichromie ścienne z I. 1345-46 (najstarsze sceny ścienne o tematyce świeckiej w Polsce) przedstawiające legendę jednego z rycerzy Okrągłego Stołu – sir Lancelota z Jeziora (jedynie takie zachowane w Polsce, w Europie i na świecie), woj. dolnośląskie, pow. jeleniogórski, gm. Jeżów Sudecki,
d) Wieża Piastowska z XIV w. na wyspie Pasiece w Opolu, ul. Piastowska 14 – obiekt wolnostojący, d. stołp [wieża obronna] zamku książęcego księcia Kazimierza I opolskiego (jeden z najstarszych zabytków architektury obronnej i najstarsza budowla tego typu w Polsce), wys. 42 m, wys. do dachu ok. 35 m, grub. murów w dolnej partii wieży dochodzi do 3 m,
e) wieża widokowa z 2019 r. w parku rozrywki Sky-Park w Malechowie (największa wieża widokowa w Polsce), na taras widokowy betonowej wieży o wys. ok. 90 m prowadzi 216 schodów, woj. zachodniopomorskie, pow. kołobrzeski, gm. Ustronie Morskie, sołectwo Kukinka,
f) wieża widokowa z I. 2017-19 na szczycie stacji narciarskiej Słotwiny Arena [896 m n.p.m.] wśród lasów pasma Jaworzyny Krynickiej, w Beskidzie Sądeckim, w Krynicy-Zdroju, ul. Słotwińska 51A – pierwsza w Polsce wieża widokowa ze ścieżką w koronach drzew o unikalnej drewnianej konstrukcji (najwyższa drewniana wieża widokowa w Polsce i w Europie), wys. wieży 49,5 m, drewniana ścieżka o dł. 1.030 m, 18 wież wsporczych i 87 słupów, nachylenie 2-6%, 15 interaktywnych instalacji i tablic, dodatkowa atrakcja – zjeżdżalnia, dł. zjazdu 60 m, woj. małopolskie, pow. nowosądecki,
g) Wieża wodna we Fromborku, ul. Elbląska 2 – renesansowa, ceglana wieża ciśnieniowa z XVI w., integralny element tzw. Kanału Kopernika, niegdyś zasilająca Wzgórze Katedralne w wodę (najstarsza wieża wodna w Polsce i druga po Augsburgu [1548] w Europie); w I. 1571-72 w wieży zainstalowano dźwиг wodny [tzw. paternoster] autorstwa Valentina Händla – jedyną taką

- instalację w Polsce; wys. 25 m, w 1989 r. wpisana do rejestru zabytków, ob. wieża widokowa, woj. warmińsko-mazurskie, pow. braniewski,
- h) wieża zamkowa z XIII w. na zamku królewskim w Lublinie, ul. Zamkowa 9 – donżon [wieża mieszkalno-obronna] d. grodu kasztelańskiego (najstarsza budowla tego typu w Polsce), 4 kondygnacje, w tym 3 nadziemne i 1 piwniczna, wys. ok. 25 m, śred. ok. 15 m, grub. muru ok. 3,4 m,
- i) wieża zamkowa z XIV w. na zamku krzyżackim w Świeciu (najwyższa krzywa wieża udostępniona do zwiedzania w Polsce); wys. 34,73 m, śred. 10,5 m, odchylenie od pionu w kierunku zach. 106 cm (tym samym średniowieczna baszta miejska, która swą nazwę zawdzięcza znacznemu odchyleniu od pionu jest najwyższą krzywą wieżą w Polsce, na szczycie której mogą wejść turyści), woj. kujawsko-pomorskie.
139. Winnica:
- a) Winnica Golesz z 1982 r. w Jaśle, ul. Krakowska 100a (najstarsza profesjonalna winnica i największa szkółka winorośli w Polsce), pow. 2 ha, ok. 7.000 krzewów winorośli, kilkadziesiąt odmian, głównie tzw. mieszańców złożonych; podstawową działalnością gospodarstwa jest realizowany od wielu lat program testowania nowych odmian winorośli pod kątem przydatności do polskich warunków klimatycznych, woj. podkarpackie.
- b) Winnica Stary Wielisław z 1990 r. w Sudetach, w Kotlinie Kłodzkiej, we wsi Stary Wielisław, ul. Kłodzka 12 (najwyżej położona winnica w Polsce – 360 m n.p.m.), pow. 0,22 ha; uprawiane odmiany winorośli: Aurora, Dornfelder, Acolon, Regent i Bianca, woj. dolnośląskie, pow. kłodzki, gm. Kłodzko,
- c) Winnica Turnau w Baniewicach (największa profesjonalna winnica w Polsce), pow. 28 ha, pierwsze nasadzenia winorośli w 2010 r., wina dostępne od 2015 r.; główne szczepy: solaris i johanniter oraz riesling, hibernal, seyval blanc, rondo, regent i cabernet; winiarnia produkuje 11 gat. win, rocznie ponad 100 tys. butelek, w tym 75 % wina białe, a 25 % wina czerwone, woj. zachodniopomorskie, pow. gryfiński, gm. Banie.
140. Witraże:
- a) witraże w kościele pw. Najświętszego Serca Jezusa Chrystusa parafii św. Stanisława Kostki w Rypinie, ul. ks. Antoniego Podlesia 6 (największe sakralne witraże w Polsce i w Europie oraz drugie co do wielkości na świecie); dwa witraże autorstwa rypińskich artystów plastyków Elżbiety i Andrzeja Bednarskich z 1993 r. i 2005 r., pow. 212 m² każdy, przedstawiają „Ostatnią wieczerzę” i „Stworzenie świata”, woj. kujawsko-pomorskie,
- b) witraże z ok. 1360 r. w bazylice katedralnej Wniebowzięcia NMP we Włocławku (najstarsze witraże w kościele katolickim w Polsce); 22 kwatery gotyckich witraży pochodzących z okien prezbiterium ob. wyeksponowane są w kaplicy św. Barbary, woj. kujawsko-pomorskie.
141. Wyciąg krzeselkowy z 2000 r. na zboczu góry Pusta Wielka, na terenie Stacji Narciarskiej Dwie Doliny Muszyna-Wierchomla z 2007 r. w Wierchomli Małej, w Popradzkim Parku Krajobrazowym (najdłuższa kolej krzeselkowa w Polsce); dł. 1.600 m, podróż czteroosobową kanapą trwa ok. 15 min., czynny zarówno zimą jak i latem; ze szczytu góry można rozpocząć wędrowkę licznymi szlakami turystycznymi, woj. małopolskie, pow. nowosądecki, gm. Piwniczna-Zdrój.
142. Wyspa na Jeziorze Kurtkowiec w Dolinie Gąsienicowej w Tatrach (najwyżej położona wyspa w Polsce); wys. 1.689 m n.p.m., pow. 0,067 ha, woj. małopolskie, pow. tatrzański.
143. Wyżyna Krakowsko-Częstochowska – makroregion geograficzny w dorzeczu górnej Wisły i górnej Warty, historycznie w zach. Małopolsce przy granicy ze Śląskiem (największy obszar krasowy w Polsce), dł. ok. 80 km, pow. 2.615 km² (do zaliczenia na odznakę należy zdobyć 15 pkt. wg regulaminu OTP na wycieczce pieszej, lub 20 pkt. wg regulaminu KOT na wycieczce rowerowej), ze względu na piękno krajobrazu jeden z najatrakcyjniejszych regionów turystycznych w Polsce; na wyżynie zbudowano system średniowiecznych zamków, niegdyś strzegących granicy Królestwa Polskiego przed napadami z Górnego Śląska [tzw. Orle Gniazda], woj. małopolskie i woj. śląskie.
144. Zakład karny:
- a) Zakład Poprawczy im. Józefa Wieczorkowskiego w Studzieńcu – placówka resocjalizacyjna dla nieletnich przestępców założona w 1876 r. przez Towarzystwo Osad Rolnych i Przytułków Rzemieślniczych z inicjatywy prezesa Sądu Apelacyjnego Królestwa Polskiego Józefa Wieczorkowskiego (najstarsza placówka tego typu w Polsce); Osada Rolniczo-Rzemieślnicza dla nieletnich przestępców w Studzieńcu, była wzorowana na kolonii francuskiej dla nieletnich w Mettray, woj. mazowieckie, pow. żyrardowski, gm. Puszcza Mariańska, Studzieniec 20A,
- b) Zakład Karny z 1894 r. we Wronkach, ul. Partyzantów 1 (największy zakład karny w Polsce), zakład typu zamkniętego, dla mężczyzn recydywistów, z oddziałem półotwartym, poj. 1443 skazanych, woj. wielkopolskie.
145. Zamek:
- a) Zamek Cesarski z l. 1905-10 w Poznaniu, w Dzielnicy Cesarskiej, ul. Święty Marcin 80/82 (ostatnia, a więc najmłodsza oraz najlepiej zachowana rezydencja monarsza w Polsce i w Europie); budowla powstała dla ostatniego cesarza niemieckiego i króla Prus Wilhelma II, proj. Franz Heinricha Schwechтена; 585 pomieszczeń, pow. gmachu głównego ok. 25.127 m², pow. użytkowa ok. 13.501 m², wieża o wys. 75 m, masa tronu cesarskiego 3,5 t; ob. administrowany przez Centrum Kultury „Zamek”, siedziba m.in. Księgarni „Bookowski”, Centrum Sztuki Dziecka, Galerii Piekary oraz Muzeum Powstania Poznańskiego – Czerwiec 1956,
- b) zamek Lubomirskich i Potockich z 1. poł. XVII w. w Łąncucie, na terenie dawnej ziemi przemyskiej, ul. Zamkowa 1 – jedna z najbardziej luksusowych rezydencji w Polsce i w Europie kontynentalnej (dawna rezydencja magnacka z największym i najlepiej zachowanym przykładem biblioteki magnackiej w Polsce, liczącej 22 tys. woluminów); w 2005 r. zespół zamkowo-parkowy wpisany na listę pomników historii, woj. podkarpackie,
- c) Zamek Piastowski w Legnicy, pl. Zamkowy 1 – zamek książęcy z XIII w., jedna z dwóch głównych rezydencji władców Śląska (najstarsza murowana warownia na ziemiach polskich); wzniesiony pośród rozlewisk, na Pojezierzu Legnickim, na terenie grodu Trzebowian, d. mieszkańców obecnej Legnicy, z dwoma gotyckimi wieżami: ośmiokątną św. Piotra i okrągłą św. Jadwigi (jedne z najstarszych tego typu wież obronnych w architekturze zamkowej

Śląska i Polski) oraz reliktyami romańskiej kaplicy św. Benedykta i św. Wawrzyńca; obok zamku wieża Bramy Głogowskiej – niegdyś element fortyfikacji miejskich, woj. dolnośląskie.

146. Zegar:
- a) Głaz Jastrzębowski [zw. „Głazem czasu”] z zegarem słonecznym z 1828 r. na skarpie nad gmachem Starej Oranżerii w Łazienkach Królewskich na Ujazdowie w Śródmieściu Warszawy, ul. Agrykoli 1 (najstarszy i największy granitowy monolit z zegarem słonecznym w Polsce), typ horyzontalny, wym. 0,7 m, wys. 1,5 m n.p.t.; autor zegara – Wojciech Bogumił Jastrzębowski specjalnie do budowy zegara zaprojektował urządzenie, które nazwał „Kompasem Polskim”, pozwalające rysować zegary słoneczne na dowolnej powierzchni,
  - b) zegar astronomiczny proj. Hansa Düringera z l. 1464-70 w bazylice konkatedralnej Wniebowzięcia NMP [Bazylika Mariacka] na Głównym Mieście w Gdańsku, ul. Podkramarska 5 (największy zegar z drewnianą obudową w Polsce, w Europie i na świecie); 3 kondygnacje: kalendarium, planetarium i teatr figur, 6 odrębnych mechanizmów oraz ruchome figury, wys. ok. 14 m,
  - c) zegar Hevelius-2011 w wieży kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej na Starym Mieście w Gdańsku – Muzeum Nauki Gdańskiej [d. Muzeum Zegarów Wieżowych], oddział Muzeum Gdańska [d. Muzeum Historyczne Miasta Gdańska], ul. Wielkie Młyny 10 (najdokładniejszy zegar mechaniczny w Polsce, w Europie i na świecie); zegar wahadłowy proj. inż. Grzegorza Szychlińskiego, dedykowany Janowi Heweliuszowi w 400. rocznicę urodzin, przypominający wynalazek gdańskiego astronoma z lat 50. XVII wieku, uchyb do 8 μ s (mikrosekund) na dobę,
  - d) zegar milenijny z 2000 r. na wieży Pałacu Kultury i Nauki w Śródmieściu Warszawy, pl. Defilad 1 (najwyższy położony zegar wieżowy w Polsce i trzeci pod tym względem na świecie na najwyższym budynku w Polsce); cztery tarcze o śred. 6,3 m każda, wskazówka godzinowa dł. 2,7 m, wskazówka minutowa dł. 3,54 m; zawieszony na wys. 152 m,
  - e) zegar pulsarowy z 2011 r. w wieży kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej na Starym Mieście w Gdańsku – Muzeum Nauki Gdańskiej, oddział Muzeum Gdańska, ul. Wielkie Młyny 10 (najdokładniejszy zegar w Polsce, w Europie i na świecie oraz pierwszy rejestrujący upływ czasu na podstawie źródła sygnałów spoza Ziemi),
  - f) zegar słoneczny w Ogrodzie Saskim przy Alejach Racławickich w Lublinie (największy kwiatowy zegar słoneczny w Polsce), cyferblat z bukszpanu, wymiary wskazówki: dł. 4,7 m, masa ok. 200 kg; konstrukcja Dawida i Douglasa Baird z 1848 r., w 1994 r. zniszczona i po odrestaurowaniu w 2007 r. ponownie ustawiona w centralnej części parku przy fontannie,
  - g) zegary słoneczne z XIV w. na skarpie kościoła pw. Wniebowzięcia NMP z 1378 r. w Strożyskach (dwa najstarsze zegary słoneczne w Polsce); zegary odmierzały godziny kanoniczne (nierówne), woj. świętokrzyskie, pow. buski, gm. Nowy Korczyn,
  - h) zegar z XVI w. na wieży ratusza na Rynku w Tarnowie [ob. muzeum] (najstarszy, ręcznie nakręcany zegar ratuszowy w Polsce), woj. małopolskie,
  - i) zegar z 2003 r. na ścianie bloku nr 1 Elektrowni Opole w Brzeziu [ob. część Opola] (największy zegar wieżowy w Polsce i jeden z największych w Europie); tarcza o śred. 8 m, wskazówka godzinowa dł. 2,6 m o masie ok. 50 kg, wskazówka minutowa dł. 3,7 m o masie ok. 100 kg; zawieszony na wys. 113 m, widoczny z odległości kilku kilometrów, podświetlany 4,5 tys. diod, sterowany drogą radiową wg atomowego wzorca czasu, woj. opolskie,
  - j) zegar z 2016 r. w wieży kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej na Starym Mieście w Gdańsku – Muzeum Nauki Gdańskiej, oddział Muzeum Gdańska, ul. Wielkie Młyny 10 (zegar z najdłuższym wahadłem w Polsce, w Europie i na świecie), dł. wahadła 31,22 m.
147. Zespół pałacowo-parkowy Zamoyskich z 1. poł. XVIII w. w Kozłówce (najlepiej zachowana rezydencja magnacka w Polsce i jedna z nielicznych w Europie z tak autentycznym, niemal kompletnym wyposażeniem; ob. muzeum), woj. lubelskie, pow. lubartowski, gm. Kamionka.
148. Żuraw z poł. XV w. nad Motławą w Gdańsku (jedna z najsłynniejszych gdańskich bram i najstarszy zachowany dźwig portowy w Polsce i w Europie); ob. oddział Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku [d. Centralne Muzeum Morskie], które może poszczycić się jedną z najznakomitszych kolekcji o tematyce marynistycznej w Polsce, w Europie i na świecie, związanych m.in. z żegluga, szkutnictwem, okrętownictwem i rybołówstwem.

Razem – 405 obiektów.

Listę opracował Roman Henryk Orlicz – Instruktor Krajoznawstwa Polski, Instruktor Ochrony Przyrody i Przewodnik Turystyki Pieszej II st.